

תפילת הבוקר הארץ־ישראלית בשרידי מגילה מן הגניזה

יוצאת לאור על ידי ורד רוזאל־קרצ'מר

מבוא

חלקה הראשון של תפילת השחרית בסידורים הארץ-ישראליים נותר עדיין מבחינה מסוימת 'טרה אינקוגניטה' עבור חוקרי התפילה. על אף שייחודם של קטעי הסידורים הארץ-ישראליים שעלו מן הגניזה משך את עיני החוקרים, הרי שמיעוט העוגנים הליטורגיים המוכרים, חוסר הסדר למראית עין וההבדלים הגדולים בין כתבי היד הקשו על פענוח מלא של אזור התפילה הזה, שנותר חופשי יחסית בהשוואה לחטיבות הקדומות והרשמיות של השחרית, קריאת שמע וברכותיה והעמידה. קטעי גניזה רבים של החלק הראשון של תפילת השחרית בסידורי ארץ-ישראל – שיכונה להלן לשם הנוחות 'תפילת הבוקר' – פורסמו על ידי עזרא פליישר, ששפך אור על מנהגי התפילה העלומים של תפילת השיר וסביבותיה.¹ גם חטיבת ברכות השחר כבר זכתה לטיפול מקיף, על ידי דליה מרקס שהעמידה אותה על תכניה וסדרה.² ועדיין, רוב קטעי הסידורים שפורסמו הגיעו לידינו במצב קטוע וחסר. פרגמנטריות העדויות הקשתה על הבנתן כראוי ועל ארגונן לכדי תמונה בהירה של סדר התפילה הארץ-ישראלי הלא מוכר. קטעי גניזה המכילים רצף ארוך של תפילת הבוקר הם נדירים ביותר, ועד עתה התפרסמו רק שני קטעי סידורים המתעדים את החלק הראשון של השחרית ליום חול ברובו או בשלמותו. הראשון הוא קטע קמברידג', אוסף האוניברסיטה Add. 3356 שפורסם על ידי יעקב מאן בשנת 1925.³ במאמר זה הניח מאן לראשונה בפני

* מאמר זה מבוסס על חלקים מעבודת הגמר לתואר מוסמך, שכתבתי בהדרכתו של פרופ' אורי ארליך. אני רוצה להודות לו על תמיכתו והכוונתו הטובה. תודות מקרב לב לפרופ' שולמית אליצור שקראה את המאמר והעירה הערות מאירות עיניים, וכן לפרופ' שמחה עמנואל ולד"ר שרה כהן על הערותיהם. ד"ר דן גרינברגר עזר לי רבות בתרגום מערבית-יהודית, פרופ' יהודית אולשובי-שלנגר ופרופ' גדעון בוקהק שיתפו אותי במסכנות הביניים של מחקרם על הרוטולי בגניזה, ד"ר עדנה אנגל נענתה באדיבות להתייעצות בנוגע לתיארוך קטעי הגניזה, וד"ר אברהם פרנקל בדק עבורי נקודות מסוימות ברשומותיו של אביו פרופ' יונה פרנקל ז"ל בנוגע לסידור האשכנזי הקדום. תודותיי נתונות לכולם.

1 ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, פרקים 4–6. חלק גדול מהקטעים שהוא פרסם מביאים את תפילות השבת והחגים, ומועטים בהם קטעי הסידורים ליום חול. גם מנהגי אמירת עשרת הדיברות (המתוארים בפרק 5) ותהלוכת השיר (פרק 6) אינם מיועדים ליום חול.

2 ד' מרקס, 'ברכות השחר בגניזת קהיר', גנזי קדם ג (תשס"ז), עמ' 109–161; הנ"ל, 'ברכות השחר בגניזת קהיר (ב): עיונים במשמעותן', גנזי קדם ד (תשס"ח), עמ' 9–34; הנ"ל, בעת אישן ואעירה: על תפילות שבין יום ובין לילה, ת"א 2010, עמ' 148–157.

3 J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *HUCA* II (1925), pp. 269-338

עולם המחקר לקט של נוסחי תפילה ארץ-ישראליים ובהם חמישה קטעים המכילים חלקים מתפילת הבוקר, שטרם נודעו עד פרסומו. קטע Add. 3356 הוא הארוך והמקיף שבהם, והוא מחזיק חמישה קונטרסים רצופים הממוספרים בראשיהם מב' עד ו'. הקונטרס הראשון אבד למרבה הצער וכך הפסדנו עדות חשובה באשר לפתיחתה של תפילת השחרית לחול, אולם גם בהיעדרה זהו אוצר המכיל את תפילת הבוקר החל מסוף ברכות השחר, דרך תפילת השיר והמקראות והברכות הרבים שלאחריה, ועד לקריאת שמע וברכותיה. בין שאר המנהגים הליטורגיים הייחודיים שבכתב יד זה נחשף לראשונה גם מנהג אמירת שלושים ואחד מזמורים רצופים (תהלים קכ-קנ) בתפילת השיר של יום חול. הסיודור הארץ-ישראלי השני המחזיק את רובה של תפילת הבוקר הוא קטע אוקספורד, בודליאנה Heb. g. 2 (נויבאואר 2700), שהוא אולי הסיודור הארץ-ישראלי המפורסם ביותר. היקפו הנרחב – 82 דפים בקטע אוקספורד ועוד מספר דפים שנשרו מן הטומוס ונתגלו על ידי מרדכי מרגליות⁴ – פותח לא רק צוהר כי אם דלת בפני חוקרי תפילה, פיוט והלכה והוא נדון רבות במחקר.⁵ תפילת הבוקר שבו מחזיקה תשעה דפים, מרביתם רצופים, ומקיפה את ברכות השחר (שניכרת בהן השפעה בבילית), תפילת השיר והתוספות שלאחריה, והדף האחרון, שבינו לשאר

4 מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, נערך והושלם בידי י' תא-שמע, ירושלים תשל"ד, עמ' כזו-קנב. במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית ובמפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר וזהו שני קטעי גניזה נוספים השייכים לסיודור זה, שמספריהם T-S NS 152.192, T-S NS 196.27. וראו גם ש' אליצור, מ' רנד, רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, ירושלים תשע"ד, עמ' 167 הערה 27.

5 ביבליוגרפיה חלקית: א"מ הברמן, 'ברכות מעין שלוש ומעין ארבע', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ה (תרצ"ט), עמ' מג-קה; מ' זולאי, 'לחקר הסיודור והמנהגים', ספר אסף: קובץ מאמרי מחקר מוגש לכבוד הרב פרופסור שמחה אסף, בעריכת מ"ד קאסוטו, י' קלוזנר וי' גוטמן, ירושלים תשי"ג, עמ' 302, נדפס בשנית: ה"ל, ארץ ישראל ופיוטיה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 3; נ' וידר, 'שלוש דרשות לתענית גשמים מן הגניזה', תרביץ נד (תשמ"א), עמ' 29-32, נדפס בשנית: ה"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 519-522; ה"ל, 'כתובת יריחו והליטורגיה היהודית', תרביץ נב (תשמ"ג), עמ' 561-563, נדפס בשנית בתוך ה"ל, התגבשות, עמ' 130-132; ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', קבץ על יד יג (תשנ"ו), עמ' 124-128, נדפס בשנית: ה"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, א, ירושלים תשע"ב, עמ' 634-638; ה"ל, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל, הערה 1), במקומות רבים (ראו על פי המפתח); ד' גולדשמידט וי' פרנקל, מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה, ירושלים תשמ"א, עמ' 170-204; ש' וז' ספראי, הגדת חז"ל, ירושלים תשנ"ה, עמ' 181-182; מ' זולאי, מפי פייטנים ושופכי שיה, בעריכת ש' אליצור, ירושלים תשס"ה, עמ' פח, צח; ד' מרקס, ברכות השחר (לעיל, הערה 2), עמ' 131-143; מ' חלמיש, "'לעילא מכל ברכתא" – גלגולי הנוסח העברי', כנישתא 3 (תשס"ו), עמ' צה-צז; ש' אליצור, 'לדרכי שילובם של יסודות ארמיים בפיוטי ארץ ישראל הקדומים', לשוננו ע (תשס"ח) עמ' 242; א' ארליך וא' שמידמן, 'קטעי ברכות מזון מן הגניזה עם לשון זימון על פי מנהג ארץ ישראל הקדום', גנוי קדם ח (תשע"ב), עמ' 70 הערה 16.

הדפים חסרים כמה עמודים, מכיל את גבולה האחרון של תפילת הבוקר – שירת הים. שני כתבי יד אלו מציגים נוסחי תפילה דומים במבנה הכללי שלהם אך שונים בפרטים רבים, והבדלים אלה מבהירים עד כמה התמונה העולה מהם איננה מייצגת את כלל גווניו של המנהג הארץ-ישראלי. מעתה אין כל דרך לשחזר בביטחון כיצד היו נראים הסידורים השלמים שפרגמנטים קטנים מהם הגיעו לידינו, וניתן רק להעלות השערות לגבי הרכבם. על כן שמחה גדולה היא לגלות כתב-יד נוסף המכיל חלקים נרחבים מתפילת הבוקר של ימות החול. זהו עד נוסח חשוב של תפילת השחרית הארץ-ישראלית, שייחודו נעוץ הן בקדמותו והן בפורמט הפיזי בו הועתק. קטעי הגניזה שיוצגו להלן הם שרידיה של מגילה עשויה קלף, שיריעותיה מחוברות זו תחת זו, כך שהיא נפרשת אנכית (rotulus).⁶ עם השנים נקרעה המגילה, וארבעה משרידיה התגלו עתה בחלקים שונים של אוסף טיילור-שכטר שבקמברידג'. אחד הקטעים התפרסם על ידי פליישר במאמרו 'מגילה קדומה לתפילת יום חול כמנהג ארץ ישראל'⁷ ונדון שם לפרטיו. קטע זה הוא האחרון במיקומו ברצף המגילה, ויכונה להלן קטע 4. שלושת הקטעים החדשים נשרו מיריעותיה הראשונות של המגילה ובהם מועתקת תפילת הבוקר. בהמשך המאמר ובנספח יוצג קטע גניזה נוסף מכתבת ידו של אותו סופר, שתוכנו חופף חלקית את המועתק בקטע 1 והמרחיב מעט את ידיעותינו באשר לפתיחת התפילה בסידור הארץ-ישראלי.

מגילות אורך נודעו בעולם העתיק ושימשו בעיקר לדוקומנטציה, אך בעולם הנוצרי-ביזנטי שימשו הרוטולי גם לצרכים ליטורגיים.⁸ בגניזה התגלו כמה מאות רוטולי, רבים מהם ליטורגיים, אך בדרך כלל מועתקים בהם פיוטים, ואילו נוסחי תפילות קבע נדירים. לפי יהודית אולשובי-שלנגר שאספה יחד עם גדעון בוהק את

6 וברבים: Rotuli.

7 נדפס בתוך: הגיון ליונה – היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיוט, קובץ מחקרים לכבודו של פרופסור יונה פרנקל במלאות לו שבעים וחמש שנים, בעריכת י' לוינסון, י' אלבוים וג' חוץ-רוקם, ירושלים תשס"ז, עמ' 529–549. נדפס בשנית: הנ"ל, תפילות הקבע (לעיל, הערה 5), א, עמ' 495–515.

8 L.W. Daly, 'Rotuli: Liturgy Rolls and Formal Documents', *Greek, Roman and Byzantine Studies* 14 (1973), p. 336; עוד בעניין הרוטולי בגניזה ראו מ' בית-אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי-היד בציוני תאריך, קדם-פרסום, גרסת אינטרנט 0.5 (2015), עמ' 35–37 (פרק א סעיף 1); M. Beit-Arié, *Hebrew Manuscripts of East and West: Towards a Comparative Codicology*, London, 1993 (The Panizzi Lectures, 1992), pp. 9-11; G. Bohak, 'The Magical Rotuli from the Cairo Geniza', in G. Bohak, Y. Harari, S. Shaked, *Continuity and Innovation in the Magical Tradition*, Leiden 2011, pp. 322-323. מקטגוריית Glass שבאוסף טיילור-שכטר מצויה אצל מ' בית-אריה, 'פאלימפסט מינכן: שרידי מגילה מלפני המאה השמינית', קרית ספר מג (תשכ"ח), עמ' 417, הערה 29.

קטעי הרוטולי מן הגניזה, מגילות אורך אלה מאופיינות באיכות נמוכה יחסית של חומר ובשימוש משני בקלף או נייר משומשים, פעמים רבות בשני צדי הדף (Opistograph), באופן המלמד שנועדו לשימוש אישי.⁹ המגילה שלפנינו, שהיא הסידור הארץ-ישראלי הראשון המתגלה בפורמט של מגילת אורך, יוצאת דופן אם כן גם באיכותה: היא מועתקת על גבי קלף חדש בידי סופר מקצועי, יריעותיה ארוכות למדי¹⁰ ובמקורה נכתבה רק על צדו האחד של הגיליון. כתב היד – כתב מזרחי מרובע, שתוארך על ידי ד"ר עדנה אנגל למאות 10–11 – מהוקצע ונאה, אולם השורות אינן משורטטות ונוטות מעט כלפי מעלה. רוחב יריעות המגילה לא היה אחיד, ובנקודה הרחבה ביותר היא הגיעה לכעשרים ס"מ. צד תחילת השורות השתמר יפה אולם בסופי השורות הקלף אכול מעט ומטושטש. בשני מקומות שונים נשתמרו התפרים המחברים בין היריעות ובסך הכול הגיעו לידינו 109 ס"מ מתוך המגילה, המחזיקים 160 שורות של טקסט, שהיה ודאי ארוך הרבה יותר.

העובדה שארבעת הקטעים שיובאו להלן שייכים לאותו רוטולוס מתבררת לא רק מהפורמט הייחודי ומזהות הכתב והעימוד, אלא גם מתוך ההעקקה המשנית שבגב המגילה. סופר אחר העתיק שם, בכתב בלתי מקצועי, את פרק ט מנחמיה. העתקה זו ניכרת בשלשת הקטעים הראשונים והיא מאפשרת לא רק את זיהוים הוודאי של הקטעים אלא גם את הערכת המרחקים הפיזיים ביניהם על פי מספר הפסוקים החסרים. בגבו של קטע 4 העתיק סופר אחר חלקים מהחיבור האפוקליפטי 'חזון זרובבל' בערבית-יהודית.¹¹ העתקה זו נושאת כותרת ואינה קרועה בראשה, ועל כן סביר להניח שנעשתה לאחר שנקרעה המגילה לחלקיה. בחינה מדוקדקת של גב המגילה מלמדת כי באמצעה נכתבו כמה שורות קצרות שעתה הן מחוקות, שכתבתן קדמה להעתקת הטקסט של חזון זרובבל. שורות אלו מכילות את הקולופון: 'אני אברהם בן ע[...]. יזכה לחיי העולם הבא'. למרבה הצער מקשה המחיקה על זיהוי כתב היד ואינה מאפשרת לקבוע האם זהו הקולופון של סופר המגילה עצמו או שמא זוהי טביעת ידו של בעלים או סופר משני אחר.

9 J. Olszowy-Schlanger, 'The Third Form of the Hebrew Book: *Rotuli* from the Cairo Genizah', *Report of the Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies*, 2010-2011, pp. 89-93

10 אף יריעה לא שרדה בשלמותה ועל כן לא ניתן לדעת מה היה אורכן המלא, אולם הן היו ארוכות מ-47 ס"מ. זהו אורך שרידי היריעה שחלקיה הם קטע 2 מקו התפר וקטע 3 המתחבר אליו. היריעה המקורית הייתה ודאי ארוכה יותר.

11 העתקה זו פורסמה על ידי משה גיל, יחד עם עדי נוסח נוספים של החיבור. גיל דן שם במקורו של הנוסח בערבית-יהודית ובהבדלים בינו ובין הנוסח העברי של 'חזון זרובבל'. ראו M. Gil, 'The Apocalypse of Zerubbabel in Judaeo-Arabic', *REJ* 165 (2006), pp. 1-98. הקטע מסומן שם 'XII' ומועתק בעמ' 68.

הקטעים מוספרו על פי סדרם הפיזי במגילה:

קטע 1 – קמברידג' T-S 6 H 2.3 – הוא שריד מאמצע יריעה, כך שהוא קרוע מכל צדדיו ותחילות השורות וסופיהן חסרים. הוא מחזיק 20 שורות שבהן מועתקות תפילות שונות שנאמרו בפתחת השחרית, עוד לפני ברכות השחר. בשתי השורות האחרונות של הקטע מועתקת ברכת 'המתיר כבלי שינה' הפותחת את ברכות השחר במנהג התפילה הארץ-ישראלי. בצדו השני מועתקות בכתיבה משנית 9 שורות של נחמיה ט, יא-טו.

קטע 2 – קמברידג' T-S H 10.310 – הוא הקטע הארוך ביותר ששרד, ובו 62 שורות שרובן חסרות בסופן אך כמה מהן נשתמרו בשלמותן. קטע זה בנוי משתי יריעות, שהתפרים ביניהן ניכרים אחרי השורה הארבע עשרה. בתחתיתו נקרע הקטע קרע עמוק באלכסון, וחלקו השני של הקרע מצוי בקטע 3 המצטרף אליו ישירות.

בשורות הראשונות של קטע 2 מועתקים לקט פסוקים וברכת 'העושה רצון יראיו' הבאים כרגיל בסוף ברכות השחר הארץ-ישראליות. כך, פתיחתן של ברכות השחר אחוזה בסוף קטע 1 וסופן בראשו של קטע 2, אך הן גופן חסרות בשרידים שהגיעו לידנו.¹² לאחר ברכות השחר מובאת בקיצור חטיבת המזמורים, המקבילה הארץ-ישראלית לפסוקי דזמרא, ולאחריהם תפילות ומקראות הנלווים לחטיבת המזמורים. בסופם באה הנחיה המורה על סיום יחידת התפילה הנוכחית ופתיחת תפילת 'התמיד', דהיינו השחרית. הקטע מסתיים בלקט הפסוקים 'יהי כבוד' ובה"א טז, ח-לו ('הודו ליי קראו בשמו' וגו').

קטע 3 – קמברידג' T-S 13 H 1.4 – הוא המשכו הפיזי של קטע 2, וחלקו העליון הימני קרוע באלכסון ומשלים את סופי 19 השורות האחרונות של קטע 2. הוא מחזיק בסך הכל 38 שורות ואין בו סימני תפרים שבין היריעות, כך שהיריעה ממנה נקרעו קטעים 2-3 הייתה ארוכה יותר מאשר 47 הסנטימטרים שהגיעו לידנו. בחלקו העליון של הקטע (המשלים את סופי השורות של קטע 2) מועתקים 'יהי כבוד' ודה"א טז, ובהמשכו לקט פסוקים ארוך הנקטע לפני סופו. בגב המגילה מגיעה העתקת פרק ט' מנחמיה עד סופו כמעט, ונקטעת בפסוק לד.

קטע 4 – קמברידג' T-S 20.57 – מחזיק 60 שורות של טקסט, ובין השורות 46-47 ניכרים סימני התפרים בין שתי יריעות. היריעה התחתונה קרועה באלכסון משני צדיה. בניגוד לקטעים 1-3, הקרובים יחסית זה לזה ומכילים העתקה של חלקה הראשון של תפילת השחרית לחול, קטע 4 נתלש מהמשך הרוטולוס ופותח בהעתקת תפילת העמידה לחול ולאחריה אמירות סיום התפילה. קטע זה פורסם כאמור על ידי פליישר

12 פער דומה מצוי גם בכתיבה המשנית שבגב המגילה: בקטע 1 מסתיימת ההעתקה בפסוק טו מפרק ט' בנחמיה ואילו גבו של קטע 2 מחזיק את העתקת פסוקים יט-כט, כך שפסוקים טו-יט של הפרק הועתקו על פיסת היריעה החסרה.

ועל כן לא יידון במסגרת זו. הוא מתפרסם כאן בשנית בשינויים קלים, שאחד מהם הוא בעל חשיבות מיוחדת: פליישר סבר כי הקטע מכיל את העמידה וחטיבה ארוכה של סיום התפילה של אחת מתפילות החול, ונמנע מלקבוע באיזה מעמד מדובר. אולם בסריקות איכותיות יותר ניתן לקרוא בשורה 30, לאחר אמירות החתימה של העמידה וההכרזות 'שמע ישראל' ו'אחד אלהינו', את הכותרת 'צהריים'. זוהי הכותרת לתפילת מנחה,¹³ וכל מה שמועתק ממנה והלאה – פסוקים, ברכת התורה, 'יהי כבוד', ברכת השיר ואמירות 'הרחמן' – מרכיב את חטיבת הפתיחה של תפילת המנחה.¹⁴ בקטע אם כן שתי תפילות ולא אחת, ויש להניח שהמגילה השלמה הכילה את תפילות החול כולן, והייתה ארוכה הרבה יותר ממה שהגיע לדינו. מסקנה חשובה נוספת היא שרוב החלק שנחשב כאמירות סיום הינו למעשה חטיבת הפתיחה של תפילת המנחה, שהיא מפותחת מאוד ביחס למה שנודע עד כה בסידורים הארץ-ישראליים, ואילו תפילת השחרית עצמה נחתמת סמוך מאוד לעמידה, על ידי אמירות חיתום ספורות בלבד. הבנה זו משמעותית במיוחד להבנת תפקידם הליטורגי של אמירות ומקראות המופיעים הן בקטע 4 והן באחד הפרגמנטים המביאים את תפילת הבוקר, ואלה יידונו במקומם.¹⁵ עתה יוצג תוכנם של ארבעת קטעי המגילה,¹⁶ ולאחריו יבוא דיון במשמעותו.

13 הכותרת 'צהריים' לתיאור תפילת המנחה היא ככל הידוע לי יחידאית, אולם אין ספק שזוהי כותרת – היא מובאת כשרווח קטן מפריד אותה מן הטקסט שלפניה ושל אחריה, ואין קשר תוכני בינה ובינם.

14 לדעת פליישר (מגילה קדומה, לעיל, הערה 7, עמ' 546–547) שרידי המילים בשורה האחרונה של הקטע הם 'אל רחום שמך', שורת הפתיחה של התחנונים המופיעים בקטעים ארץ-ישראליים רבים לאחר העמידות. על פי השערה זו היו אמירות 'הרחמן' הקדמה לתפילת העמידה, ואחריהן, באחת השורות שלא שרדו, הופיעה הנחיה לאמירת העמידה. זו לא הובאה במלואה, שהרי הועתקה בתפילת שחרית, ואחרי העמידה נאמרה פסקת התחנונים 'אל רחום שמך'. אם כך רובה של תפילת מנחה מצוי בקטע שלפנינו. אך יש לסייג השערה זו, משום ש'אל רחום שמך' נפוץ גם במקומות אחרים בתפילה, ולעתים מופיעה הפסקה הזו גם לפני העמידה, כמו בקטע קמברידג', T-S 8 H 17.6, המכיל ערבית למוצאי שבת. לא ניתן אם כן לקבוע מסמרות בעניין זה עד שיתגלו ממצאים נוספים.

15 לעניין זה ראו את הדיונים העוסקים בהכרזות החתימה 'שמע ישראל' ו'אחד אלהינו' ובלקט הפסוקים 'יהי כבוד'. (עמ' 30, 33)

16 מקראה: [] – חסר בכתב היד, הושלם במידת האפשר.
<> – תוספת בכתב היד, כנראה על ידי הסופר. תוספת שאין ספק שהיא נוספה בידי סופר אחר תובא בהערות.

{ } – מחיקה בכתב היד.

אב – השלמות מובאות באות קטנה.

נוסח המגילה

קטע 17¹

- [יהי שם] 18 [הא]
- [ימי מבורך מעתה ועד עולם ממזרח] שמש ועד [מבואו מהולל שם ימי רם על כל גוים
[ימי
[על השמים כבודו מי כיי אלהינו ה] מגביהי לשבת [המשפילי לראות בשמים ובארץ
[מקימי
[מעפר דל מאשפות ירים אב] יון. להושיבי עם נ] דיבים עם נדיבי עמו מושיבי עקרת
[הבית
5 [אם הבנים שמחה הללויה ...]. ימי מלך ימי מלך וי] ימלוך לעולם ועד ימי שפתי
[תפתח
[ופי יגיד תהלתך¹⁹ אתה הוא] ימי לבדיך ואתה עשיתה [את השמים שמי השמים וכל
[צבאם
[הארץ וכל אשר עליה הי] מים וכל אשר בהם ואתה מחי] את כולם וצבא השמים לך]
[משתחווים אתה הוא ימי הא] להים אשר בחרתה באברם ו[הוצאתו מאור כשדים]
[ושמת שמו אברהם. ויברך] דויד את ימי לעיני כל הקהל ויא]מר דויד ברוך אתה ימי
10 [אלהי ישראל אבינו מעתה ו]עד עולם לך ימי הגדולה והגבורה ו[התפארת והנצח
[וההודו כי כל]
[בשמים ובארץ לך ימי הממלכה] והמתנשא לכל לראש והעושר [והכבוד מלפניך
[ואתה]
[מושל בכל ובידך כח וגבורה] ובידך לגדל ולחזק לכל. ועתה אלה]ינו מודים אנחנו
[לך ומהללים לשם תפארתך]. אלו פיננו מלא שירה כים ולשונינו [כהמון גליו
[ושפתותינו]
[כמרחבי הרקיע אין אנו מ]ספיקים נאמר לפניך ימי אלהינו [ואלהי אבותינו אחת
[מאלף]
15 [אלפי אלפים ומרבי רב]בות הטובות והנחמות אשר עשי]תה עמנו ועם אבותינו
[מלפנינו]
- 17 השחזור נעשה על פי קטעי גניזה ארץ-ישראלים אחרים, כפי שיפורט להלן בדיון על פתיחת
התפילה, בשקלול אורך השורות המשוער.
- 18 לפני ה' מופיעה אות אחרת, ד' או ר', שהיא סופה של המילה הקודמת.
- 19 השחזור מוצע על פי כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10655.5 (ראו בעמוד 20 וכן בנספח).

[ממצרים גאלתנו יי אלהינו²⁰ ומ] בית עבדים פדיתנו וברעב זנתנו ו[בשובע כלכלתנו ומחרב הצלתנו]
 [ומדבר מלטתנו ומחליי]ם רעים רבים דליתנו. ²¹ אבל א[ברים אשר פלגתה בנו ורוח]
 [ונשמה שנפחתה בנו ולש]ן אשר נטעתה ושמתה בפינו [הם יודוך וישבחוך וירוממוך
 ויברכו]
 [את שם קדשך ברוך] אתה יי אל ההודיות. בר' את' יי אל' מ' העו' המתיר כבלי
 שינה המשמרני]
 20 [כאישון בת עין הפות]ח שערי מז[רח המעלה עמוד השחר המאיר לכל העולם כולו
 בכבודו]
 [המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי. הצילני יי...]

קטעים 2-223

[סד] []
 [הו]שיעה את עמיך וברך את נחל[תך]
 [ורעם ונשאם עד העולם. ואנחנו עמך וצאן מ]רעיתך נודה לך לעולם לדור וד[ור]
 [נספר תהלתך. תהלת יי ידבר פי ויברך כל ב]שר שם קודשו לעולם ועד. כי בו
 יש[מח]
 5 [לבנו כי בשם קודשו בטחנו. יהי חסדך יי] עלינו כאשר ייחלנו לך. באלהים נעשה
 [חיל והוא יבוס צרינו. ב' א' יי] העושה רצון יריאיו הללויה אודה יי בכל לבב
 בסוד
 [ישירים ועדה. גדולים מ]עשה יי דרושים בכל חפציהם. הוד והדר פעלו וצדקתו
 [עו]מדת לעד. זכר עשה[לנפלאותיו חנון ורחום יי. טרף נתן ליראיו. יזכור
 לעולם
 בריתו. כ[ח מעשיו הגי]ד לעמו לתת להם נחלת גוים. מעשה ידיו אמת ומשפט
 10 נאמנים כל פק[ודיו. ס]מוכים²³ לעולם עשויים באמת וישר. פדות שלח לעמו
 צוה
 לעולם בריתו קדו[ש] ונורא שמו. ראשית חכמה <²⁴ שכל טוב לכל עושיהם
 תהלתו

20 שחזורן של המילים 'יי אלהינו' מסופק, ויכול להיות שהן לא הופיעו במקור.
 21 לפני מילה זו מצויה אות פ' מחוקה, כנראה החל הסופר לרשום בטעות 'פדיתנו' וחזר בו.
 22 קטעים אלה צמודים פיזית, כפי שהוסבר קודם, ולכן הועתקו יחדיו. קטע 2 מועתק בשורות
 1-62, קטע 3 מועתק בשורות 44-81. בשורות 44-62 צד ימין של השורה שייך לקטע 2 וצד
 שמאל לקטע 3, מקום הקרע ביניהם מסומן על ידי הסימן המפריד ||.
 23 אחרי המילה ישנו סימן לתוספת, שלא שרדה. אולי היא המילה 'לעד' החסרה כאן בהעתקה.
 24 כאן נוספו בגיליון, ספק ביד הסופר וספק ביד אחרת, המילים החסרות בפסוק: יראת יי.

- עומדת לעד. ויצלי מין אלמזאמיר מא אראד. ויקול²⁵ לדויד ברוך ייי צורי
 המלמד
 ידי לקרב אצבעותי למלחמה חסדי ומצוד<ת> משגבי ומפלט לי מגיני ובו
 חסיתי
 הרודד עמים תחתיו. ייי מה אדם ותדעהו וכן אנוש ותחשבהו. אדם לה[בל דמה
 ימיו]²⁶
- 15 כצל עובר²⁷ אלא²⁸ כל הנשמה תהלליה הללויה: יהללוך ייי אלהינו כל מעשיך
 [וחסידך]
 יודו ויברכו וישבחו את שמך על שירי דויד בן ישי עבדך יתרום[שמך וזכרך
 בכל]
- דור ודור כי אתה טוב להודות ונעים לשמך נזמר מעולם ועד [ולם אתה אל]
 בר' אתה ייי האל המלך המהולל והמשובח והמרומם והמפואר [והנאמן והמעולה]
 והמקודש והמיוחד בפי עליונים ובפי תחתונים בפי כל הנשמות [מלך אל נאמן]
 חי וקיים שמך וזכרך ומלכותך תמיד נצח ימלוך לעולם ועד אמן [כן יהי]
- 20 רצון ברחמים מלפניך ייי אלהינו ואלהי אבותינו שתהפוך את כל ה[חלומות]
 הרעים שיחלמנו את כל החלומות הרעים שיחלמו אחרים עלינו לרצון [לטובה]
 ולברכה כשם שיהפכתה את קיללת בלעם לברכה את מי המרה על ידי [משה]
 והמים הרעים על ידי אלישע כן תהפוך את כל החלומות הרעים [שחלמו]
- 25 אחרים עלינו לרצון לטובה ולברכה לששון ולשמחה ועל הכל ייי [אלהינו אנהגו]
 מודים לך ומברכים את שם קודשך תמיד אלהי ישעינו אמן. [יהי ייי אלהינו]
 עמנו כאשר היה עם אבותינו אל יעזבנו ואל יטשנו. להטות לבבינו אליו [ללכת
 בכל]
- דרכיו לשמור מצותיו וחוקיו ומשפטיו אשר צוה את אבותינו. ויהי[ו דברי]
 אלה אשר התחננתי לפני ייי קרובים אל ייי אלהינו יומם ולילה לעשות מש[פט]
 עבדו ומשפט עמו ישראל דבר יום ביומו. למען דעת כל עמי הארץ כי ייי
- 30 הוא האלהים ואין עוד. שמע ישראל ייי אלהינו ייי אחד. אחד אלהינו גדול
 אדונינו קדוש ונורא שמו לעולם ועד. זכור נא מלך ברית אבות והבט מ[מרום]
- 25 תרגום: ויתפלל מן המזמורים מה שירצה, ויאמר.
 26 בין שורות 14–15 ניכרים סימני התפר שבין היריעות.
 27 כאן הוסיפה יד אחרת, מעל השורה ובגיליון לאורך קטעים 2–3 פסוקים מהמשך הפרק (תה'
 קמד, ה-ג): ייי הט שמיך ותרג גע בהרים ויעשנו ברק ברק ותפיצם של[ח]... [מיד
 בני נכר אשר פיהם דבר שוא וימינם ימין שקר בנותינו כזויות מחטבות תבנית היכל מזבינו
 מלאים מפיקים מ[זן]...]
- 28 תרגום: עד. הכתיב התקני הוא 'אלי' אך גם צורה זו שכיחה למדי. ראו י' בלאו, דקדוק
 הערבית-היהודית של ימי הביניים, ירושלים תשכ"ב, עמ' 24–25.

ורחם על שאירתנו. אתה הוא לשעבר ואתה הוא לעתיד לבוא ואין עוד [מ]ל[בדך]
 בר' את' ייי אל ההודיות. כן יהי רצון ברחמים מלפניך ייי אלהינו ואלהי אב[ותינו]
 35 שתסמכינו מנפילתנו ותזקפינו מכפיפתינו כי אתה <הוא> סומך נו[פלים וזוקף]
 כפולים²⁹ [ואין] ומלא רחמים ואין עוד מלבדך ואתה הוא ו[שנותי]ך לא [יתמו]
 ויבטחו בכך יודעי שמייך כי לא עזבת דורשיך ייי. וירא כל ה[עם] ויפלו על
 פניהם ויאמרו ייי הוא האלהים ייי הוא האלהים. תמת בעון אל[לה]³⁰ []
 התמיד³¹ יהי כבוד ייי לעולם ישמח ייי במעשיו. יהי שם ייי מבורך מ[עתה ועד]
 40 עולם. ממזרח שמש ועד מבואו מהולל שם ייי. רם על כל גוים ייי [על השמים]
 כבודו. ישמח ישראל בעושי בני ציון יגילו במלכם. ימלוך ייי לעולם [אלהיך]
 ציון לדור ודור הללויה. ברוך ייי אלהים אלהי ישראל. עושה נפלאות
 לבדו. וברוך שם כבודו לעולם וימלא כבודו את כל הארץ³² [אמן ואמן. הודו ליי]
 קראו בשמו הודיעו בעמים עלילותיו. שירו לו זמרו ל[ן שי]|| חו בכל [נפלאותיו].
 45 התהללו בשם קודשו ישמח לב מבקשי ייי. דרשו || ייי וע[ו]ן בקשו פניו [תמיד].
 זכרו נפלאותיו אשר עשה מופתיו ומש||פטי פיהו. זרע ישראל עב[דו בני]
 יעקב בחיר<א>. הוא ייי אלהינו בכל הארץ || משפטיו. זכרו לעולם בריתו דב[ר]
 צוה לאלף דור אשר כרת את אבר||הם ושבועתו ליצחק. ויעמידה ליעקב [לחק]
 ולישראל ברית עולם. לאמר ל||ך אתן [את] ארץ כנען חבל נחלתכם. בהיותכם
 50 מתי מספר כמעט וגרים || בה. ויתהלכו מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר. [לא]
 הניח לאיש לעושקם ויזכ||ח עליהם מלכים. אל תגעו במשיחי ובנביאי [אל]
 תרעו. שירו ליי כל הארץ || בשרו מיום אל יום ישועתו. ספרו בגוים את
 כבודו בכל העמים נפלא||תיו. כי גדול ייי ומהולל מאד ונורא הוא על כל
 א[להים].

כי כל אלהי העמים || אלילים ויי שמים עשה. הוד והדר לפניו עו וח[דוה]
 55 במקומו. הבו ליי || משפחות עמים הבו ליי כבוד ועזו. הבו ליי [כבוד שמו]
 שאו מנחה וב>א< || לפניו. השתחו ליי בהדרת קודש. חילו מלפנ[יו כל הארץ]
 אף תכון תבל ב||ל תמוט. ישמחו השמים ותגל הארץ ויאמרו בגוי[ם ייי מלך].
 ירעם הים ומ||לואו יעלוזו השדה וכל אשר בו. או ירננו עצי היער [מלפני ייי]
 כי בא לשפ||ט את הארץ. הודו ליי כי טוב כי לעולם חסדו. ואמרן [הושיענו]
 60 אלהי יש||ענו וקבצנו והצילנו מן הגוים להודות לשם קודשיך [להשתבח]
 בתהל||תיך. ברוך ייי אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ויא[מרו כל העם]

29 נראה שזהו שיבוש של 'כפופים'.

30 תרגום: נשלם ברצון האל.

31 כאן נוסף סימן מפריד לא אופייני בדיו אחרת, שנעשה כנראה ביד אחרת.

32 לאחר המילה יש סימן לתוספת שלא שרדה, באותה דיו כהה שנוסף בה הסימן ביד אחרת

בשורה 39, לפני 'יהי כבוד'.

- א||מן והלל ליי. רוממו יי אלהינו והשתחוו להדום רגליו קדוש הוא. מ[שה]
 ואהרן בכהניו ושמואל בקוראי שמו קוראים אל יי והוא יענם בעמוד [ענן]
 ידבר אליהם שמרו עדותיו וחוק נתן למו יי אלהינו אתה עניתם אל נוש[א]
 הייתה להם ונוקם על עלילותם רוממו יי אלהינו והשתחוו להר קודשו כ[י] 65
 קדוש יי אלהינו והוא רחום יכפר עון ולא ישחית והרבה להשיב אפו
 ולא יעיר כל חמתו ואתה יי לא תכלה רחמיך ממני חסדך ואמתך תמ[יד]
 יצרוני זכור ר[חמיך] יי וחסדיך כי מעולם המה חטאות נעורי ופשעי
 אל תזכור כחס[דך] זכור לי אתה למען טובך יי טוב יי לכל ורחמי ע
 כל מעשיו זיכ[ר] עשה לנפלאותיו חנון ורחום יי תנו עוז לאלהים על ישר[אל] 70
 גאותו ועוזו בשחקים נורא אלהים ממקדשיך אל ישראל הוא נותן עוז
 ותעצמות לעם ברוך אלהים אל נקמות יי אל נקמות הופיע הנשא שופ[ט]
 הארץ השב גמול על גאים יי מלך יי [מלך יי יי מלוך לעולם ועד יי
 אדונינו מה אדיר שמך בכל ה[ארץ אשר תנה הודך ע]ל השמים יי
 אדונינו מה אדיר שמך בכל [הארץ יי צבאות עמנו משגב] ל[נו א]ל[הי] 75
 יעקב סלה יי אלהים צ>ב>אות [השיבנו האר פניך ונושעה. אלהים צבאות]
 שוב נא הבט משמים [וראה ופקד גפן זאת יי צבאות אשרי אדם]
 בוטיח כך יי הפיר ע[צת גוים הניא מחשבות עמים עצת יי לעולם]
 תעמוד מחשבות ל[בו לדור ודור מלכותך מלכות כל עולמים וממלתך]
 בכל דור ודור ע[שה עמי אות לטובה ויראו שונאי ויבשו כי אתה יי] 80
 [עזר]תני ונחמ[תני]

קטע 4

- [השיבנו יי אליך ונשובה]
 [חדש ימינו כקדם ב' א' יי הרוצה] בתשובה. סלח לנו אבינו כי חטאנו[ו לך מחה
 והעבר]
 [פשעינו מנגד] עיניך כי רבים ברחמיך ב' א' יי המרבה לסלוח. רא[ה בעניינו
 וריבה]
 [ריבינו] גואלינו מעולם שמיך ב' א' יי גואל ישראל. רפאינו יי אלה[ינו
 ממכאוב לבינו]
 יגון ואנחה ודבר העבר ממנו ותעלה³³ רפואה למכתינו ב' א' יי רופא חו[לי עמו
 ישראל]. 5
 ברך עלינו יי אלהינו את השנה הזאת לטובה וכל מיני תבואתה וקרב [מהרה
 שנת]

- קץ גאולתינו ותן טל ומטר על פני האדמה ושבע עולם מאוצרך הטוב [ותן ברכה]
 בעמלינו ב' א' ייי מברך השנים. תקע בשופר גדול לחירותינו ושא נס לקב[צינו]
 ב' א' ייי מקבץ נדחי עמו ישראל להשיבה שופטינו כבראשונה [ויועצינו ככתחלה]
 10 ומלוך עלינו אתה לבדך ב' א' ייי אוהב המשפט. למשומדים אל תהי ת[קוה]
 ומלכות ודון מהרה תעקר הנצרים והמינים כריגע יאבדו ימחו מ[ספר חיים]
 ועם צדיקים אל ייכתיבו ב' א' ייי מכניע זדים. על גירי הצדק יהמו רח[מיך ותן]
 לנו שכר טוב עם עושי רצונך ב' א' ייי מבטח לצדיקים. רחם ייי אלהינו
 [ברחמיך]
 הרבים על ישראל עמיך על ירושלם עירך על ציון משכן כבודיך על [היכלך על]
 15 מעונך ועל מלכות בית דויד משיח צידקך ב' א' ייי אלהי דויד בונה ירוש[לם].
 [שמע]
 ייי אלהינו בקול תפילתינו ורחם עלינו כי אל חנון ורחום אתה ב' א' ייי שומיע
 [תפילה].
 רצה ייי אלהינו ושכון בציון מהרה יעבדוך עבדיך ובירושלים גשתח[וה לך]
 ב' א' ייי שאותך ביראה נעבוד מודים אנחנו לך אתה הוא ייי אלהינו וא[להי]
 אבותינו על כל הטובות החסד והרחמים אשר גמלתנו אשר עשיתה עמ[נו ועם]
 20 אבותינו מלפנינו ואם אמרנו מטה רגלינו חסדך ייי הוא יסעדינו לנצ[ח ב' א' ייי]
 הטוב לך להודות. שים שלומך על ישראל עמך על עירך ועל נחלתך [וברכנו]
 כולנו כאחד ב' א' ייי עושה השלום. ייי הושיעה <המלך> יענינו ביום קוראינו.
 יהיו [לרצון]
 אמרי פי והגיון לבי לפניך ייי צורי וגאלי. אתה הוא ייי לבדך ואתה עש[יתה את]
 השמים שמי השמים וכל צבאם הארץ וכל א[שר] עליה הימים [וכל] א[שר] בהם
 ואתה]
 25 מחייה את כולם וצבא השמים לך משתחויים אתה הוא ייי ה[אלהים אשר בחרתה]
 באברם והוצאתו מאור כשדים ושמתה שמו אברהם ומצא[תה את לבבו נאמן]
 לפניך כן יהי רצון ברחמים מלפניך ייי אלהינו ואלהי אבו[תינו שתקרבינו אנחנו]
 [וכל]
 ישראל עמך לרצונך ליראתך לאהבתך לתורתך ליש[ו] עתך [לעשות רצונך בלבב]
 שלם אמן ייי ויקול שמע ישר' וג'. אחד אלהינו וג'. זכור נא מלך [ברית אבות]
 30 וג'. צהריים והוא רחום יכפר עוון ולא ישחית והרבה להשיב א[פו ולא יעיר כל]
 חמותו. תנו עוז לאלהים על ישראל גאותו ועוזו בשחקים. נורא אלה[ים ממקדשך]
 אל ישראל הוא נותן עוז ותעצומות לעם ברוך אלהים. מפי עוללים ויונקים
 [יסדתה]

- עוז למען צורריך להשביט³⁴ אויב ומתנקם. גדלו לייני אתי ונרוממה שמו יח[דיו].
גדול ייני ומהולל מאד ולגדולתו אין חקר. תהילת ייני ידבר פי ויברך כל בשר
[שם]
- 35 קודשו לעולם ועד ב' א' ייני אלהינו מלך העולם הנותן תורה מן השמים [חיי עולם]
מן המרומים ב' א' ייני נותן התורה אמן יהי כבוד ייני לעולם ישמח ייני במ[עשיו]
יהי שם ייני מבורך מעתה ועד עולם. ממזרח שמש ועד מבואו מהולל ש[ם ייני רם]
על כל גוים ייני על השמים כבודו ישמח ישראל בעושיו בני ציון יגילו במלכם
[ימלוך]
- 40 ייני לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה ברוך ייני אלהים אלהי ישראל עושה
נפלאות גדולות לבדו וברוך שם כבודו לעולם וימלא כבודו את כל הארץ אמן]
[ואמן]
- וירא בצר להם בשומעו את רינתם ויזכור להם בריתו וינחם כרוב חסדיו [ויתן]
אותם לרחמים לפני כל שוביהם. הושיענו ייני אלהינו וקבצינו מכל³⁵ הגוים
לה[ודות]
- לשם קודשך להשתביח בתהילתיך ב' ייני אלהים אלהי ישראל [ועושה נפלאות
גד[ולות]
- לבדו וברוך שם כבודו לעולם וימלא כבודו את כל הארץ אמן]³⁶ מן העולם ועד
העולם [ואמר]
- 45 כל העם אמן הללויה יהי חסדך ייני עלינו כאשר ייחלנו לך. והיה ייני למלך על כל
הארץ
- ביום ההוא יהיה ייני אחד ושמו אחד כל הנשמה תהלל יה הללויה. יהללוך ייני
אלהינו³⁷
- כל מעשיך וג'. הרחמן הוא יבנה ביתו היכלו ומקדשו מהרה בימינו [ואמרו אמן]
הרחמן³⁸ יגן עליכם וירבה אתכם אמן. הרחמן יפתח לבינו לתורתו ו[ישם בלבינו]
[יראת]³⁹ ואמרו אמן. הרחמן יפתח לנו אוצר טובו יורד לנו גשמי ר[צון]
- 50 ברכה ונדבה ואמרו א'. הרחמן יושיע משיחו יעניהו משמי קוד[ש]
[ב]גבורות ישע ימינו ואמרו א'. הרחמן ישלח⁴⁰ רפואתן שלכל חולי [עמו]
- 34 פליישר העתיק: 'להשיב'.
35 הסופר רשם בתחילה 'מן', ותיקן על גב האותיות.
36 המחיקה מסומנת בקו תחתי ונעשתה כנראה על ידי הסופר עצמו.
37 בין השורות 46–47 ניכרים סימני התפר בין שתי יריעות. נראה כי היריעה התחתונה צרה יותר מהעליונה, והיא הולכת ונעשית צרה. עובדה זו בצירוף מיעוט השרידים מקשים על שחזור השורות האחרונות.
38 פליישר העתיק: 'ברחמיו'.
39 ואולי יש לשחזר: ו[לעשות רצונ]ו.
40 פליישר העתיק: 'הוא ישלח'.

[יש]רא[ל]	רפואה שלימה קרובה מהרה מלפניו ⁴¹ ואמרו א'. ה[רחמן]	
[]	ה[י]כל[ה] וישבור ויגף את כל הקמים היועצי[ם] ה[חושבם] [רעה]	
[]	יפילם יכניעם ישמידם יאבדם י[]	
[]	ל[] מעל כל עמו ישראל]	55
[]	ובכל ⁴² מקומות ש[] ש[]	
[]	בית מקדשו הקד[]	
[]	ה[רחמן] הוא ירחם עליכ[ם]	
[]	אל רח[ום] שמך אל [חנון שמך]	
[]	ה[]	60

41 פליישר קרא כאן 'מידיו'. אני מודה לד"ר שרה כהן על הצעת הקריאה של מלה זו.

42 פליישר העתיק: 'ובכל כל'.

דיון

פתיחת התפילה

[קטע 1 שורות 1–19]

למרבה הצער ראשו של הרוטולוס לא הגיע לידינו, ולא נוכל לדעת כיצד פתחו את תפילת השחרית במנהגו של בעל המגילה. אולם אין ספק שהתפילה לא החלה בברכות השחר, שכן העתקתן מתחילה רק בסופו של קטע 1. קדמו להן מגוון ברכות ומקראות שרק חלקם הגיע לידינו, ולפי ההערכה המשנית שבגב המגילה נראה שחלק נכבד מראש התפילה חסר.⁴³

החלק ששרד מכיל את המקראות והברכות שבסופה של הפתיחה, ממש לפני ברכות השחר. הטקסט הראשון בשריד זה הוא מזמור תהלים קיג, והוא נמצא לפנינו החל מפסוק ג. פסוקים ב–ג של פרק זה, 'יהי שם יי מברך מעתה ועד עולם. ממזרח שמש עד'⁴⁴ מבואר מהלל שם יי, הם מפסוקי המפתח של הליטורגיה היהודית הקדומה הבבלית והארץ-ישראלית כאחד.⁴⁵ השבח לאל כבורא העולם, ובעיקר הביטוי 'ממזרח שמש' הפכו אותם ודאי לתוספת הולמת לתפילת הבוקר בעיני המתפללים שנוהגים

43 על גבו של קטע 1 מועתקים חמישה פסוקים מנחמיה ט, החל בפסוק יא. על אותו שטח העתיק בעל המגילה 20 שורות של טקסט. החלק החסר שבו הועתקו בגב המגילה עשרת הפסוקים הראשונים של הפרק מנחמיה החזיק בצד הפנים שלו כארבעים שורות, שהכילו ודאי היקף נכבד של תפילות.

44 בעל המגילה סוטה בהעתקתו מנוסח המסורה, ורושם 'ועד מבואר' במקום 'עד מבואר'. אמנם פסוק אחר, 'כי ממזרח שמש ועד מבואר גדול שמי בגוים' (מלאכי א, יא) גורס 'ועד', אך אין כאן שיבוש מקרי, משום שהסופר חוזר עליו בשתי העתקות נוספות של הפסוק (קטע 2 שורה 40 וקטע 4 שורה 37) ונראה שזה היה הנוסח השגור בפיו. נוסח הפסוק כפי שהוא מופיע במגילה מתועד גם במספר עדי נוסח של המקרא: הוא משתמע מכתבי יד של תרגום השבעים ותרגום אונקלוס, והוא מצוי גם בכ"י לידן של הירושלמי לברכות ב, ג (ד ע"ד; מהדורת האקדמיה ללשון, עמ' 18 שורה 1). מאידך גיסא, לעתים סוטה בעל המגילה מנוסח המסורה גם במקומות שבהם אין עדי נוסח נוספים התומכים בעדותו. כך, הפסוק מנחמיה ט, ו מועתק במגילה פעמיים 'אתה עשית את השמים' (קטע 1 שורה 6, קטע 4 שורה 23), בעוד כל עדי הנוסח של המקרא גורסים 'אתה'. קשה אם כן להכריע האם נוסח בעל המגילה משקף מסורת עתיקה של נוסח המקרא, שיבוש אישי של המעתיק, או נטייה לחוסר דיוק בסביבת העתקה ליטורגית ולא מקראית, שאין בה תשומת לב לרכיבי נוסח 'וניחים' כגון ו' החיבור.

45 פסוקי תה' קיג, ב–ג משמשים פעמים רבות לפתיחה או לחתימה של חטיבות ליטורגיות. בסידורים בבליים שבגניזה חותמים פסוקים אלה פעמים רבות את תפילת העמידה, ולעתים הם נאמרים אף בפתיחתה; הם מצויים גם בלקט הפסוקים שאחרי שירת הים, בפתיחת קריאת שמע וברכותיה וכהקדמה להזמנת הקרואים לעלייה לתורה. בסידורים ארץ-ישראליים הם שכיחים יותר לפני העמידה אך מצויים גם לאחריה, בסיום תפילת השיר ובסיום פסוקי דומרא.

מתועד במגילה.⁴⁶ בקטע הגניזה, קמברידג' T-S Ar. 36.5, שפרסם מאן⁴⁷ מופיעים פסוקים אלה בהקדמה לברכות השחר, ואולי גם במנהג המגילה דילגו על אמירת הפסוק הראשון של הפרק והתחילו ב'יהי שם'.

לאחר פרק קיג מועתק הפסאודו-פסוק 'יי מלך יי מלך ויי [ימלוך לעולם ועד]' (שורה 5), דוקסולוגיה (מימרת שבח והלל) שתפסה מקום של כבוד בסידורי התפילה כאמירת פתיחה או חיתום,⁴⁸ המתועדת כאן לראשונה לפני ברכות השחר. בהמשך השורה נכתב כנראה טקסט קצר נוסף, כנראה פסוק, שלא שרד ממנו רמז.⁴⁹

גם המקראות המועתקים בשורות 6–8, 'אתה הוא יי לבדך' (נחמיה ט, ו-ז), הינם מן המקראות השכיחים ביותר בליטורגיה הארץ-ישראלית שבגניזה, והם נפוצים גם בסידורים הבבליים והקראיים. פסוקים אלה הם חלק מתפילת הלויים במסגרת טקס הברית המחודשת בתחילת ימי בית שני, תפילה ציבורית מקראית בעלת תוכני שבח המנוניים התופסת את רוב רובו של פרק ט בנחמיה.⁵⁰ כמו במגילה, פסוקים אלה מופיעים לפני ברכות השחר בכל קטעי הגניזה הארץ-ישראלים שבהם מועתקת

46 התיאור שבפסוק הוא גאוגרפי בעיקרו ומצייר תמונה שבה העולם כולו, מקצה לקצה, מהלל את שם האל. אמירת הפרק בהקשרו הנוכחי מפרשת את הביטוי לא רק כתיאור מקום אלא גם כתיאור זמן: תהילת האל נמשכת מוריחת השמש ועד שקיעתה, ועתה, עם הוריקה, מתחיל האדם את חלקו בהלל זה.

47 קטעי הגניזה (לעיל, הערה 3), עמ' 278–279.

48 בסידורים הארץ-ישראלים שבגניזה מופיעה דוקסולוגיית 'יי מלך' בפתחת תפילת העמידה ובפתחת חטיבת מזמורי החג והשבת שבתחילת תפילת ערבית, שם היא מופיעה לחלופין עם פסוקי דוקסולוגיה מקראיים. בסידורים הבבליים היא נפוצה בפתחת פסוקי דומרא (ראו למשל סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' סט בכ"י אוקספורד; מחזור ארם צובה, ונציה רפ"ז, דפוס צילום: ירושלים תשס"ז, עמ' לג) וכן בפתחת קריאת שמע וברכותיה ובהתימת ברכת המזון. נראה אם כן ש'יי מלך' שימשה כנוסחת פתיחה או חתימה, לעתים כחלק מן הפסוקים החותמים פרקי תהלים שונים, כגון 'ימלוך יי לעולם' (תה' קמו, י), 'ברוך יי לעולם אמן ואמן' (תה' פט, נג) או 'ברוך יי אלהי ישראל' (תה' מא, ד). פסוקי חתימה דוקסולוגיים אלה משמשים בליטורגיה היהודית בתפקיד דומה לתפקידים המקראיים, והפסאודו-פסוק 'יי מלך' השתלב ביניהם. טשטוש ההבדל בינו ובין פסוקים ממש מתבטא גם בהופעתו בתוך לקטי פסוקים, ובמגילה ניתן למצוא אותו בתוך לקטי הפסוקים של 'יהי כבוד' ו'רוממו יי אלהינו' שבקטע 3. לתפקידה של דוקסולוגיית 'יי מלך' בחטיבת מזמורי החג והשבת ראו נ' וידר, 'מנהג ארץ-ישראל הקדמון – מקורות חדשים', הנ"ל, התגבשות (לעיל, הערה 5), עמ' 116 והרחבה בעמ' 124–125; פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל, הערה 1), עמ' 186; וראו עוד בקצרה ר' לנגר, 'שליבים קדומים בהתפתחותה של הוצאת התורה והכנסתה בבית הכנסת בימי הביניים', כנישתא 2 (תשס"ג), עמ' קב.

49 על פי דמיונו של הקטע לכ"י לונדון שידון להלן (עמ' 20, ונספח בעמ' 36), סביר שהועתק כאן הפסוק 'אדני שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך' (תה' נא, יז), וכך שוחזר בהעתקת הקטע.

50 ליברין מסביר את השיבותם של פסוקים אלה בכך שהם מהווים מקבילה ליטורגית לקריאת שמע. לדעתו משמרת חטיבת קריאת שמע וברכותיה את המבנה הקדום של תפילת הלויים המובאת בנחמיה פרק ט, כשפס' ו, 'אתה הוא יי לבדך', מקביל לקבלת עול מלכות שמים

תפילת הבוקר,⁵¹ אלא שברוב הקטעים מובא פס' ו בלבד ואילו במגילה מובאים פסוקים ו-52. במיקומם השכיח הנוסף של המקראות בסופי העמידות נוספת על פסוקים ו-1 גם מחציתו הראשונה של פסוק ח ('ומצאת את לבבו נאמן לפניך').⁵³ חלוקת הפסוק באמצעו היא חלק מתהליך בו הופכת קבוצת פסוקים מיחידה מקראית, המתפקדת לפי החלוקה המקראית לפסוקים שלמים, ליחידה ליטורגית עצמאית המנותקת מהחלוקה המקראית. מעניין לציין שבאמירת פסוקים אלו בפסוקי דזמרא, מחלק המנהג האשכנזי המאוחר את פסוק ח בדיוק באותו מקום, ומתחיל פסקה חדשה במחציתו השנייה של הפסוק, 'זכרות עמו הברית'. מנהג זה קשור אמנם למנהגי ברית המילה,⁵⁴ אך שמא נעוצים שורשיו גם באותה 'יחידה ליטורגית' המשתקפת בסידורים הארץ-ישראליים.⁵⁵

- L. J. Liebreich, 'The Impact of Nehemiah 9:5-37 on the Liturgy of the Synagogue', *HUCA* XXXII (1961), pp. 228-232
- 51 עם קטעי הגניזה שפורסמו נמנים כ"קמברידג', אוסף האוניברסיטה Add. 3160.5 (מועתק חלקית אצל מאן, קטעי הגניזה [לעיל, הערה 3], עמ' 324-325; העתקת תפילת הבוקר הושלמה אצל פליישר, תפילה ומנהגי תפילה [לעיל, הערה 1], עמ' 238-239); קמברידג' T-S Ar. 36.5 (ראו ליד הערה 47); T-S NS 120.45 (נזכר אצל מרקס, ברכות השחר [לעיל, הערה 2], עמ' 118, הערה 36). קטע קמברידג', אוסף האוניברסיטה Add. 3160.3 (מאן, קטעי הגניזה [לעיל, הערה 3], עמ' 279) פותח במילים 'אמן יי' החותמות, כהשערת מאן, את 'כן יהי רצון' השכיח בסופי העמידות הארץ-ישראליות מיד לאחר 'אתה הוא'. הופעתה של תפילה זו בפתיחת תפילת שחרית נובעת כנראה מהיגררותה אחר הפסוק 'אתה הוא' וגו', ומלמדת על הפיכת הפסוק והתחינה ליחידה משותפת בתודעת המתפללים; ראו מאן, שם, עמ' 279.
- 52 תופעה ייחודית זו מצויה רק בקטע גניזה אחד נוסף, בכתבתו של סופר המגילה. ראו עמ' 20.
- 53 במפעל התפילה מייסוד האקדמיה הלאומית למדעים במחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון רשומים כעת 25 קטעי גניזה ארץ-ישראליים בהם מופיעים פסוקים אלה בחתימת תפילת העמידה, ונראה שזה היה הנוהג הרווח. וראו גם פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל, הערה 1) עמ' 89-90. בקטעים ארץ-ישראליים בודדים מתועדים פסוקים אלו באזורים אחרים של התפילה, לפני או אחרי פסוקי דזמרא (ראו פליישר, שם, עמ' 91-92). במסכת סופרים מתועדים פסוקים אלה כחלק מטקס הוצאת ספר התורה (סופרים יד', ד, מהדורת היגער עמ' 275), וכך הוא גם במחזור ארם צובה (לעיל, הערה 48, דף קיא ע"א), אך הם טרם נמצאו במיקום זה בקטעי הגניזה.
- 54 המנהג על פיו המוהל מתחיל ב'זכרות עמו הברית' מופיע לראשונה במחזורים אשכנזיים מן המאות ה"ו וה"ח, ואינו מוזכר בסידורים קדומים יותר. אני מודה לד"ר אברהם פרנקל שבדק עבורי מידע זה ברשומות של אביו פרופ' יונה פרנקל ז"ל. דיון הלכתי בשאלת ההפסקה באמצע הפסוק מופיע במגן אברהם (על שולחן ערוך אורח חיים), סי' נא ס"ק ט. וראו גם מ' אדלר, 'בענין כל פסוקא דלא פסקיה משה', ישורון ז (תש"ס) עמ' תריח-תרכא; נ"ד שפירא, 'מנהגים בנוסחאות התפילה', תורה שבעל-פה מא (תש"ס) עמ' קט-קי.
- 55 מעניין שתופעה דומה ביחס לאותה חטיבה מקראית קיימת בסידור ר' שלמה בר' נתן (מהדורת ש' חגי, ירושלים תשנ"ה, עמ' י') ובסידור ארם צובה (לעיל, הערה 48, דף לו ע"ב, בתפילת החול בלבד), בהם נאמרים בסוף פסוקי דזמרא פסוקים ה-1 מנחמיה ט, כאשר רק חלקו האחרון של פסוק ה, מ'ויברכו שם כבודך', מובא אל תוך הסידור. נראה אם כן כי חלוקה ליטורגית שאינה עוקבת אחר גבולות הפסוקים הייתה מקובלת בפרק זה באופן מיוחד.

בצמידות מוכרת לפסוקי נחמיה ט מובאים מיד לאחריהם (שורות 9–13) פסוקי 'ויברך דויד' מדברי הימים א' כט, י-יג. כמו שאר המקראות המרכיבים את מה ששרד מפתחת התפילה בנוסח המגילה, שכיחים גם פסוקים אלה בשימוש ליטורגי בבלי, ארץ-ישראלי וקראי, וגם הם מקראות תפילה שנאמרו בטקס פומבי. בניגוד לפסוקי 'אתה הוא' העקיבים בהופעתם במיקום זה בכל קטעי הגניזה, חסרים מקראות 'ויברך דויד' בחלק מכתבי היד.⁵⁶ מקראות אלה, הדומים בתוכנם ובתפקודם הליטורגי, נוטים להופיע יחדיו באזורים שונים בתפילה. כך הוא הדבר בסידורי ימינו בסוף פסוקי דומרא (ושם קדמו פסוקי 'ויברך דויד' והפסוקים מנחמיה נוספו בשלב מאוחר יותר⁵⁷) וכך גם בחלק מעדי הנוסח של חתימת העמידה בסידורים הארץ-ישראליים מן הגניזה: בשני קטעים שפרסם פליישר נאמרים פסוקי 'ויברך דויד' אחרי העמידה, שברגיל נחתמה ב'אתה הוא'.⁵⁸ מוצקותם היתרה של פסוקי 'אתה הוא' לעומת 'ויברך דויד' מעלה את האפשרות שמא צמידותם האופיינית של פסוקי 'ויברך דויד' ל'אתה הוא' השפיעה על הוספתם בפתיחת התפילה, בחלק גדול מהסידורים אך לא כולם.

חשיבותם הליטורגית של הפסוקים הללו בעיני בני ארץ-ישראל עולה גם מהלכה קדומה המופיעה ב'פנקס הלכות ארץ-ישראלי' שפרסם מרגליות, המביא לקט הלכות מתחומים שונים שבו משובצת ההנחיה 'אין אומרין ויברך דוד פחות י'.⁵⁹ משמעותה המדויקת של ההנחיה איננה ברורה כל צורכה, והועלו לה מספר הסברים.⁶⁰ נראית הצעתו של פליישר⁶¹ כי המילים 'לעיני כל הקהל' שבפסוק הראשון נתפסו כמחייבות נוכחות ציבור לשם אמירתן, ומכאן נבעה ההלכה לומר את פסוקי 'ויברך דויד' במניין

56 ראו למשל בכ"י קמברידג' T-S Ar. 36.5 (לעיל, הערה 47), T-S NS 120.45 (לעיל, הערה 51).

57 מ' חלמיש, "ויברך דוד" – ברכה וגלגוליה, תא-שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של מ' תא-שמע, בעריכת א' ריינר ואחרים, אלון שבות תשע"ב, עמ' 425–430.

58 פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל, הערה 1), עמ' 89–92; הנ"ל, "סידור" השם המפורש: לנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל בשבתות ובשבתות ראש חודש, תרביץ סט (תש"ס), עמ' 313–314 הערה 47, נדפס בשנית: הנ"ל, תפילות הקבע (לעיל, הערה 5), א, עמ' 567–568 הערה 47.

59 מרגליות, הלכות א"י (לעיל, הערה 4), עמ' מד; צ"מ רבינוביץ, 'ספר המעשים לבני ארץ-ישראל – שרידים חדשים', תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 285.

60 לדעת מרגליות (שם), המדובר ב'ויברך דויד' שבסוף פסוקי דומרא, כמו בסידורי הגאונים. תא-שמע בהערותיו על החיבור (שם, עמ' נד) סבר כי 'ויברך דויד' היה חלק מנוסח מורחב של 'ברכו', וזאת על סמך נוסחו של קטע גניזה מעיזבונו של מרדכי מרגליות שמספר המדף שלו לא נרשם, ובו מובא לפני 'אתה הוא' ו'ויברך דויד' הפסוק 'קומו ברכו' (נחמיה ט, ה), שאותו הוא רואה כנוסח קדום של 'ברכו'. כתב היד לא אותר, אולם יש לציין שנוסח מורחב כזה של 'ברכו' אינו ידוע ממקור אחר, והיות ש'קומו ברכו' הוא הפסוק המקדים ל'אתה הוא', סביר שיש לראות בהם רצף אחד. מ"ע פרידמן (תשובה בענייני תפילה מזמנו של רס"ג, סיני קט (תשנ"ב), עמ' קלד–קלט) סובר כמרגליות.

61 פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל, הערה 1), עמ' 90 הערה 173.

בלבד בכל מקום שהם נאמרים בתפילה. בהיעדר מניין הושמט הפסוק הראשון ונאמרו פסוקים יא-יג בלבד, מהמילים 'לך יי הגדולה'.

ההלכה שבפנקס ההלכות מחייבת אם כן קיום מניין לשם אמירת פסוקי 'ויברך דויד', חיוב שהוא לכל הפחות מפתיע עבור מקראות הנאמרים בשלב כה מוקדם של תפילת השחר, שלב ההתכנסות ההדרגתית של המתפללים אל בית הכנסת, לעתים עוד בטרם נאסף ציבור גדול דיו לתפילה במניין. גם עצם ההנחה שהחלק הראשון של תפילת השחר (עד אחרי פסוקי דזמרא) אכן נאמר בציבור וזקקת עדיין בירור וקטעי הגניזה ממעטים לרמוז בעניין זה. פליישר סבר כי החלק הציבורי של השחרית הארץ-ישראלית לא החל אלא ב'ברכו' הפותח את קריאת שמע וברכותיה,⁶² ויש שהעלו את הסברה שברכות השחר – ועל אחת כמה וכמה התפילות לפנייהן – נאמרו על ידי המתפללים הארץ-ישראליים בבית עוד לפני הכניסה לבית הכנסת.⁶³ לשיטה זו קשה להניח שפתיחת התפילה לזוהתה בטקס פומבי של אמירת מקראות 'ויברך דויד', כפי שעולה משילוב ממצאי הפנקס ההלכתי וסידורי הגניזה, ואולי אכן נועדה הנחיה זו לאזורים ליטורגיים אחרים. ייתכן גם שהלכה קדומה זו לא נהגה בכל קהילות ארץ-ישראל, ובזמנים ובמקומות שבהם נהגו לומר 'ויברך דויד' בתחילת תפילת השחר לא הקפידו על אמירת פסוקים אלה במניין.

רצף המקראות שלפני ברכות השחר נחתם בברכת אל הודיות. כבר בתלמוד הירושלמי מצוי רצף של ברכות הנחתמות ב'אל הודאות', והן כולן הצעות שונות לברכות הנאמרות על ידי היחידים בזמן השליח הציבור מגיע לברכת ההודאה של העמידה.⁶⁴ אחד מהנוסחים הללו אף מופיע בהמשך המגילה, בחלק החותם את תפילת הבוקר, בליווי ברכת שבת בלתי ידועה הנחתמת ב'אל הודיות'.⁶⁵

אולם הברכה שלפנינו איננה תואמת אף אחד מהנוסחים המוצעים בירושלמי. גוף הברכה הוא פסקה המוכרת מתוך 'נשמת כל חי': 'אילו פיננו מלא שירה כים'. פסקה זו היא המנון המנוסח בשפה נשגבת ופיוטית, מרובת שרשרות תיאוריות הנוטות להתרחב בחוליות נוספות. מפתיע למצוא את הפסקה המוכרת מתוך 'נשמת' עומדת בפני עצמה כיחידה נבדלת, אך ממצא זה עקבי בכל קטעי הגניזה הארץ-ישראליים: ככולם מצויה ברכה זו לפני ברכות השחר (בצמוד להן), ועדות מוצקה זו מלמדת כנראה על קדימותה היחסית בסידור התפילה הארץ-ישראלית.⁶⁶

62 שם, עמ' 243.

63 מאן, קטעי הגניזה (לעיל, הערה 3), עמ' 272–273; מרקס, עיונים (לעיל, הערה 2), עמ' 10.

64 ירושלמי ברכות א, ד (ג ע"ד, מהדורת האקדמיה ללשון העברית עמ' 10 שורה 33 – עמ' 11 שורה 2).

65 קטעים 2–3 שורות 33–36, וראו דיון בברכות אלו בעמ' 31.

66 קטעי גניזה המביאים תפילה זו וכבר נידונו במחקר הם קמברידג' T-S NS J 502 (פורסם

השילוב של פסקת 'אילו פינו' עם חתימת 'אל הוודיות' כבר מופיע במקורות אמוראיים. זוהי אחת התפילות הבודדות מתוך הסידור הארץ-ישראלי המתועדות בתלמוד הבבלי, אלא ששם הקשרה הליטורגי שונה לחלוטין: היא משמשת תפילה על רוב גשמים, כהצעתו של האמורא הארץ-ישראלי ר' יוחנן המובאת בשני מקומות בתלמוד הבבלי:⁶⁷

ואמ' ר' אבהו, מאימתי מברכין על הגשמים, משיצא חתן לקראת כלה. מאי מברך, א' רב יהודה: מודים אנחנו לך יי אלהינו על כל טיפה וטיפה שהורדתה לנו. ור' יוחנן מסיים בה הכי: אילו פינו מלא שירה כים וגו' עד הן הן יודו ויברכו את שמך יי אלהינו⁶⁸ ב"א יי רוב ההודאות. רוב ההודאות ולא כל ההודאות,⁶⁹ אימ' האל ההודאות, אמ' רב פפא הילכך נימרינהו לתרויהו.

בסידור הארץ-ישראלי מופיעה הברכה כשהיא מנותקת מהפתיחה המקשרת אותה באופן מפורש לגשם, ובנויה כברכת שבח יומיומית וכללית. קשה להכריע האם הייתה 'אילו פינו' ברכת הודיה על הגשם שהועברה לשימושים כלליים יותר, או שמא הייתה ברכת הודיה כללית שהוצעה על ידי ר' יוחנן להקשר הספציפי של הגשמים. שאלת ייעודה הליטורגי הראשוני של ברכה זו, והיחס בינה ובין ברכת הגשמים מחד גיסא⁷⁰

חלקית על ידי ע' פליישר, 'קריאת שמע של ערבית כמנהג ארץ-ישראל, בין ההלכה הקדומה למנהג המאוחר', ד' גולינקין ואחרים (עורכים), תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, ירושלים תשס"ח, עמ' 268–302. נדפס בשנית: הג"ל, תפילות הקבע (לעיל, הערה 5), א, עמ' 763–797; T-S Ar. 36.5; (לעיל, הערה 47); Add. 3160.3, T-S NS 120.45 (לעיל, הערה 51), לונדון Or. 10655.5 (להלן, ליד הערה 79). תענית ו' ע"ב, ברכות נט ע"ב. הציטוט שלהלן על פי כ"י לונדון, הספרייה הבריטית. Harl. 5508 (מרגליות 400) לתענית. מקור זה נבחר משום שהוא משקף את הנוסח הנפוץ של נקודת הסיום של ברכת 'אילו פינו' (שהוא גם הנוסח הקדום יחסית) ומועט בשיבושים, לעומת הדפוסים המסיימים בנוסח הנראה מאוחר יחסית.

ברוב כתבי היד של ברכת הגשמים בתלמוד הבבלי, על מקבילותיה בברכות ובתענית, מובא נוסח מקוצר של הברכה. קיצור זה נובע אולי מהיכרות רחבה עם נוסח התפילה, עד כי מעתיקי התלמוד לא ראו צורך להעתיק נוסח המוכר לכל, ואולי מראש הוזכרה הברכה ולא הובאה במלואה. בשני כתבי יד בלבד ניתן למצוא את הנוסח המלא של 'אילו פינו': כ"י פירנצה הספרייה הלאומית II-I-7 לברכות, וכ"י יד הרב הריצוג לתענית, שם הנוסח המלא הוא תוספת. גבולה האחרון של הברכה משתנה בין כתבי היד, וניכר כי בהעתקות התלמוד פועלים שני כוחות מנוגדים: מחד גיסא שאיפה לשקף את נוסח התפילה הלוקלי מובילה לשינוי נוסח התלמוד, ומאידך גיסא פועל הכוח המשמר לשימור נוסח התלמוד כפי שהוא מונח בפני המעתיק.

ברוב כתבי היד נוסף כאן: אלא אמר רבא. 69

ראו לעת עתה את דיונו של י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 43; מ' בר-אילן, סתרי תפילה והיכלות, רמת-גן תשמ"ז, עמ' 90. 70

וברכות אל ההודיות ו'נשמת כל חי' מאידך גיסא, ⁷¹ זוקקת דיון נרחב שלא כאן מקומו, אך בירור שאלה זו עשוי לקרב אותנו להבנת תהליכי התגבשותן של ברכות בתקופות קדומות והתקבעותן בהקשרים ליטורגיים ספציפיים.

כתב יד זה מצטרף אם כן לעדותם של קטעי הגניזה שפורסמו על ידי מאן ופליישר ומוכיח כי הסידורים הארץ-ישראליים לא פתחו את תפילת השחרית שלהם בברכות השחר אלא הקדימו להן חטיבת פתיחה אחרת. ראשה של המגילה איננו בידינו ועל כן לא נוכל לדעת בוודאות כיצד החלה התפילה בסידור זה. חלקה האחרון של פתיחת התפילה במנהגו של בעל המגילה, החלק ששרד בידינו, כלל בעיקר מקראות דוקסולוגיים בעלי אופי אוניברסלי הנחתמים בברכת שבח תלמודית והקשורים באופן רמוז בלבד להשכמת הבוקר, בניגוד לברכות השחר שלאחריהם. המקראות שבמגילה וברכת אל ההודיות שלאחריהם נפוצים בכתבי היד הארץ-ישראליים המתעדים את פתיחת השחרית, ונראה שהחלק האחרון של הפתיחה היה קבוע יחסית. אולם כתיבי היד הבודדים בהם שרדה פתיחת התפילה בשלמותה משקפים תמונה מגוונת הרבה יותר. כבר מפרסומו הראשון של מאן התברר כי כתיבי היד השונים מציעים מגוון של מקראות ותפילות בחלק המקדים את ברכות השחר, ולכל קטע גניזה נוסח ייחודי ואולי אף יחידאי. נראה כי הנוהג הארץ-ישראלי, שאולי ראה בחלק המקדים את ברכות השחר הקדמה לתפילה הרשמית ולא חלק ממנה, אפשר חופש מוחלט בפתיחת התפילה וקיבל אל תוכו כל מה שהמתפללים ראו לנכון. כך, בקטע קמברידג', אוסף האוניברסיטה Add. 3160.5 פותחת תפילת השחרית בברכת האל המהולל (אותה ברכה הפותחת את פסוקי דזמרא במנהג הבבלי והמהווה את חלקו השני של 'ברוך שאמר') ולקט הפסוקים 'יהי כבוד', שלאחריו מועתקים הפסוק האחרון של מזמור תהלים קלג ומזמור קלד, שהם סופם של שירי המעלות. ⁷³ לקט פסוקים שבחלקו הראשון פסוקי הודיה וחלקו השני יוחד לדוד המלך ולירושלים בא לאחר מכן, ואז עובר הקטע, באופן שטרם נמצא לו אח ורע, להעתקת תפילת 'עלינו לשבח' שבתקופת סידורי הגניזה מצויה במוסף של

71 ראו לעת עתה את הדיונים הבאים העוסקים ב'נשמת כל חי': י' דודון, אוצר השירה והפיוט, ג, ניו-יורק תר"ץ, עמ' 231-232, סימן 769; ד' גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"ד, עמ' 67-68, 107-108; היינמן, שם, עמ' 152; הנ"ל, "הגדה של פסח ותולדותיה" לד' גולדשמידט, תרביץ ל (תשכ"א), עמ' 411-412, נדפס בשנית: הנ"ל, עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 187-188; מ' קיסטר, 'קווים לנוסחהות בתפילות הקבע לאור ברכות בספר השביעי של "תקנות השליחים"', תרביץ עז (תשס"ח), עמ' 230-236.

72 לעיל, הערה 51.

73 לדעת פליישר מייצגים מקראות אלה את חטיבת שירי המעלות כולה, דהיינו פרקים קכ-קלד, שרק סופה מועתק כאן. ראו פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל, הערה 1), עמ' 239.

ראש השנה בלבד.⁷⁴ לאחר הפסוק 'מזבח אדמה תעשה לי' (שמ' כ, כ) מתכנס הקטע לרצף המופיע גם במגילה: 'אתה הוא' מנחמיה, 'ויברך דויד' וברכת 'אילו פינ'. בזכות צירוף הקטעים שפרסם פליישר⁷⁵ אנו יודעים כי רצף התפילות והמקראות שתואר לעיל מקדים כולו את ברכות השחר המועתקות בדף הבא.

בקטע T-S Ar. 36.5⁷⁶ מקשה קצרנותו של הסופר על זיהוי הנוסח המלא של פתיחת תפילת השחרית. היא פתחה כנראה בשירי המעלות, תהלים קכ-קלד, בנוסח מעט מורחב של החטיבה הכוללת יחד עמם גם את מזמורים קלה-קלו. לאחר מכן מורה הסופר למתפלל לומר חטיבת תפילה, כנראה לקט מקראות, מ'ויקנא יי לארצו' (יואל ב, יח) ועד 'אתה הוא יי לבדך' (נחמיה ט, ו). טרם נמצאה מקבילה בכתבי היד ללקט זה, ועל כן אין דרך לשחזרו. את הלקט חותמת בקשה להתקבלות התפילה הפותחת בכינוי 'הרחמן'. הבקשה מוכרת מסידורים ארץ-ישראליים אחרים כהקדמה לעמידה בתפילות מנחה וערבית.⁷⁷ כל זה נתפס כנראה בעיני הסופר כהקדמה בלבד, משום שכאן באה כותרת גדולה 'תפלת השחר' המסמנת את תחילתה הרשמית של השחרית, ולאחריה מועתקים, בדומה לנוסח המגילה, פסוקי תהלים קיג, ב-ג,⁷⁸ שוב 'אתה הוא יי לבדך' (נחמיה ט, ו) וברכת 'אילו פינ'.

קטעים אלה הם רק דוגמא למגוון הגדול המצוי בפתיחות הסידורים הארץ-ישראליים. אוספי המקראות והברכות הייחודיים הללו מזמינים בירור (שלא כאן מקומו) ביחס לנושאים ולתכנים שנבחרו לפתוח את התפילה וביחס למגוון הרגשות, המבעים והמוטיבציות שהובילו לבחירות אלה. לעת עתה ניתן רק לקבוע כי פתיחת תפילת השחרית הייתה חופשית יחסית, ועל כן לא ניתן להסיק מכתבי יד אחרים כיצד פתחו את השחרית בנוהגו של בעל המגילה.

אולם קטע גניזה אחר עשוי לזרוע אור על חלק מפתיעה זו. קטע לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10655.5 מחזיק דף אחד מתוך תפילת השחרית הארץ-ישראלית, והוא כתוב בכתיבת ידו של סופר המגילה.⁷⁹ גם בקטע זה חסרה תחילתה של תפילת הבוקר.

74 בתהליך דומה עברה בימי הביניים תפילת 'עלינו לשבח' ממקומה הראשוני בתפילת מוסף של ראש השנה לסופה של תפילת שחרית של ימי החול, ומשם לסופי כל התפילות. ראו בעניין זה את דיונו של י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה – פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 139-151.

75 קריאת שמע (לעיל, הערה 66).

76 מאן, קטעי הגניזה (לעיל, הערה 3), עמ' 278-279.

77 פסקה זו נדונה על ידי א' ארליך, 'תפילת שמונה עשרה שלמה על פי מנהג ארץ ישראל', קבץ על-יד (ס"ח) יח (תשס"ה), עמ' 7-9, ושם מפורטים קטעי גניזה ארץ-ישראליים בהם מצויה תפילה זו וזמני אמירתה.

78 קרע של כ-6 שורות בראש העמוד אינו מאפשר לדעת האם, בדומה למגילה, הועתק כאן המשכו של פרק קיג, או שמא מקראות אחרים נוספו בשלב זה.

79 הקטע נזכר אצל מרקס, ברכות השחר (לעיל, הערה 2), עמ' 118 הערה 36.

מן השורות האחרונות של העמוד הראשון הוא חופף את שרידי פתיחת התפילה המועתקים במגילה, אולם בחלקו הראשון מועתקים המקראות והברכות שנאמרו קודם לכן. השוואת החלקים החופפים בין שני כתבי היד מלמדת לא רק על דמיון מבני בין שני הקטעים אלא גם על כך שבכמה פרטים קטנים מתקיימות בשניהם אותן תופעות ייחודיות שאינן מצויות בכתבי היד האחרים. רק בכתבי יד אלו נאמר כנראה פרק קיג כולו למעט הפסוק הראשון, ורק בהם המקראות מנחמיה ט, הפותחים 'אתה הוא יי לבדך', כוללים את פסוקים ו-ז. סביר אפוא להניח כי גם המגילה, כמו כ"י לונדון, הביאה אחרי 'יי מלך' את הפסוק 'יי שפתי תפתח' (תה' נא, יז). דמיון ייחודי זה, הנדיר בין סידורים ארץ-ישראליים מן הגניזה בכלל ובפתיחת התפילה בפרט, מלמד על קשר הדוק בין כתבי היד. וכך מועתק בכתב-יד זה:

וגו' שבעינו בבוקר חסדיך וגו' זה היום עשה ייי וגו' למען אספרה כל תהילתך
וגו' לישועתך קויתי ייי כל עצמותי תאמרנה ייי וגו'⁸⁰
בר' א' ייי אלה' מ' הע' חי עולמים אדון עולמים מלך עולמים אדיר מלכות כל
עולמים. מחיה המתים האל הנאמן ובעל הפקדון המחזיר נשמה לגוייה ויאמרו
כל אשר רוח ונשמה באפו ייי אלהי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה הוא
ימלוך עלינו לעולם ועד. כי המלכות שלך היא עד עולמי עד תמלוך בכבוד.
יהי שם ייי מבורך וגו' ממזרח שמש ועד מבואו וגו'...⁸¹

מנקודה זו ממשיך כתב היד באותו הרכב המקראות המועתק במגילה. לאחר ברכת 'אל
ההודיות' מתחילות ברכות השחר בברכת 'המתיר כבלי שינה'. הקטע מסתיים במילים
'הצילני יי' שהן תחילתה של התחינה שאחרי ברכה זו.
בסידור זה נוהג הסופר בחסכנות ואינו מעתיק במלואם פסוקים ותפילות רבים,
אולם זכינו על ידו לזהות שתי יחידות נוספות מפתחת התפילה שנהגה כנראה בידי
בעל המגילה: הראשונה היא לקט פסוקים, שהמילה הראשונה שבו, 'וגו', מלמדת כי
רק חלקו הגיע אלינו. הפסוקים הנזכרים בו עוסקים בתהילת האל ובתקווה לישועה,
והם מתאימים זה לזה מבחינה תמטית.⁸² היחידה השנייה היא ברכה שלא נודעה עד כה

80 המקראות שלפנינו הם: 'שבענו בבקר חסדך ונרננה ונשמחה בכל ימינו' (תה' צ, יד); 'זה היום עשה יי נגילה ונשמחה בו' (תה' קיח, כד); 'למען אספרה כל תהלתך בשערי בת ציון אגילה בישועתך' (תה' ט, טו); 'לישועתך קויתי יי' (בר' מט, יח); 'כל עצמותי תאמרנה יי מי כמוך מציל עני מחוק ממנו ועני ואביון מגולו' (תה' לה, י).

81 תה' קיג, ב-ג; העתקתו השלמה של הקטע מופיעה בנספח.

82 לקט הפסוקים בנוי באופן חלקי על ידי שרשור: 'ימינו' – 'זה היום', 'בישועתך' – 'לישועתך'. הפסוק הראשון, 'שבענו בבקר' (תה' צ, יד) תואם את עיתוי אמירתו בפתיחת השחרית. לקט זה קרוב בתכניו ללקט הפסוקים החותם את ברכות השחר, שיידון להלן בעמ' 23.

ממקורות אחרים, ברכת 'המחזיר נשמה לגווייה'. התוכן הבסיסי של ברכה זו, דהיינו ההודיה על החזרת הנשמה לגוף עם הקימה בבוקר אחרי עזיבתה אותו בשעת השינה, מוכר מן הברכה הבבלית 'אלהי נשמה' הנחתמת ב'המחזיר נשמות לפגרים מתים'. אולם למרות הדמיון התוכני שונות הברכות בנוסחן, ונראה שהברכה הארץ-ישראלית הנדירה הזו התפתחה באופן עצמאי ואינה עיבוד של 'אלהי נשמה'.

ברכת 'המחזיר נשמה לגווייה' מפתיעה במיקומה בפתחת התפילה, משום שלכאורה מדובר בחזרה על תוכנה של ברכת 'מחיה המתים', ברכה שכבר מופיעה בירושלמי⁸³ וכוללה בסיפורים הארץ-ישראליים במקום קבוע בין ברכות השחר. שתי הברכות הללו הן דו-משמעיות ועשויות להיות מובנות בהקשר היומיומי של ההתעוררות מן השינה כמו גם כברכה אסקטולוגית על תחיית המתים לעתיד לבוא. עצם העובדה שקהילת המתפללים שנוסחה מיוצג בכ"י לונדון לא הסתפקה בברכת 'מחיה המתים' שבברכות השחר וחשה צורך להוסיף ברכה נוספת בנוסח 'מחיה המתים' בעל הפיקודון' מלמדת על תודעה של בידול תוכני בין שתי הברכות הללו. ואולי נתפסה ברכת מחיה המתים בשלב זה כברכה על תחיית המתים לעתיד לבוא, ועל כן נוצר הצורך בברכה המתייחסת לשיבת הנשמה לגוף אחרי שנת הלילה.⁸⁴

בסוף הברכה מובאות אמירות המלכה שכמותן מצויות בעמידה לראש השנה ובתפילת 'עלינו לשבח', והמקשרות בין 'המחזיר נשמה לגווייה' דרך 'כל אשר רוח ונשמה באפו' עם מוטיב ההמלכה שבמקראות שלאחריהם, שאותם כבר פגשנו בקטע 1 של המגילה.

אם נניח כי המגילה דמתה בנוסחה לכ"י לונדון, הרי שלפנינו פיסה מרתקת מקטעי הפתיחה החסרים במגילה. ניתן רק לשער מה כללה הפתיחה השלמה, החסרה בשני כתבי היד. על פי עדות כ"י לונדון נראה כי פתיחת התפילה לא הייתה בנויה רק ממקראות הנחתמים בברכה, אלא מקראות וברכות משמשים בה בערבוביה. ברי כי פתיחה זו נוצרה בהדרגה והתוספות השונות נערמו זו לצד זו ללא סדר מבני. פתיחות התפילה בסיפורים הארץ-ישראליים אמנם שונות זו מזו, אולם ממה שבידינו נראה כי מקראות ופסוקים תופסים חלק נכבד מהן, וכי הן בעיקרן חטיבות שבח והמלכה, בניגוד לברכות השחר שבהן מרובים התחנונים והבקשות.

83 ירושלמי ברכות ד, ב (ז ע"ד, מהדורת האקדמיה ללשון העברית עמ' 36 שורות 40–41): 'דבית ר' ינאי אמרין הנוער משנתו צריך לומר' ב'א' מחיה המתים'.

84 גם ברכת 'אלהי נשמה' היא דו-משמעית ועשויה להתפרש הן על ההשכמה היומית והן על תחיית המתים. אולם ההוראה בתלמוד הבבלי (ברכות ס ע"ב) לומר אותה מיד כשאדם ניעור משנתו מדגישה את ההיבט היומיומי של ההתעוררות. כך גם לגבי ברכת מחיה המתים שבירושלמי, המיועדת ל'נוער משנתו'.

ברכות השחר

[קטע 1 שורה 19 – קטע 2 שורה 6]

חטיבת ברכות השחר הארץ-ישראלית, שתוארה לראשונה על ידי יעקב מאן,⁸⁵ שונה מאוד בתכניה ובמבנה ממקבילתה הבבלית, ומועטות בה הברכות המוכרות מסידורי מינו. בראש ובראשונה בולטות בהיעדרן 'ברכות הפעולות' המלוות את ההשכמה במנהג הבבלי, ברכות שכבר נזכרות בתלמוד הבבלי והן ליבה הקדום של החטיבה.⁸⁶ במקומן מציגה החטיבה הארץ-ישראלית רצף של ברכות, תחנונים ופסוקים המובאים לכאורה ללא סדר ברור, ושלחלקן אין זכר בעולם התוכן של ברכות השחר הבבליות. בשנים האחרונות זכו ברכות השחר הארץ-ישראליות לבחינה מחודשת בידי דליה מרקס,⁸⁷ שבסדרה של פרסומים תיארה את תכניה של החטיבה ואת המבנה שלה ודנה במשמעויות החברתיות והרוחניות שלה כטקס המלווה את ההשכמה. ממחקריה עולה בין השאר כי לחטיבת ברכות השחר הארץ-ישראלית מבנה קבוע ואחיד למדי, עובדה הבולטת על רקע החופשיות הרבה השוררת בסידורים הארץ-ישראליים לפנייה ולאחריה. האחידות המבנית של חטיבת ברכות השחר מקלה על האפשרות לזהות אותה גם כאשר רק שרידיה נותרו בידינו, כמו במגילה שלפנינו.

בשתי השורות האחרונות של קטע 1, אחרי חתימת 'אל ההודיות' של ברכת 'אילו פינו', ניתן לזהות את שרידיה של ברכת 'המתיר כבלי שינה', שנוסחה המלא הוא:

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם המתיר כבלי שינה המשמרני כאישון בת עין הפותיח שערי מזרח המעלה עמוד השחר המאיר לכל העולם כולו בכבודו המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי.⁸⁸

ברכה זו פותחת את חטיבת ברכות השחר במנהג ארץ-ישראל, ובאופן הולם היא פותחת אותן בהודיה על ההתעוררות והשבת היום לעולם וכן על השמירה במשך הלילה. זוהי אחת הברכות היחידות בחטיבה שיש לה מקבילה בחטיבת ברכות השחר הבבלית: ברכת 'המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי'. ברכת 'המעביר' מופיעה בתלמוד הבבלי בסוף רצף ברכות הפעולות המלוות את ההשכמה, אך בעיני רב סעדיה גאון היא הברכה הראויה לפתוח בה את הבוקר והיא הנאמרת ראשונה עם היקיצה,⁸⁹ בדומה לברכת 'המתיר' הארץ-ישראלית.

85 קטעי הגניזה (לעיל, הערה 3), עמ' 272-283.

86 בבלי ברכות ס ע"ב.

87 לעיל, הערה 2.

88 על פי כ"י קמברידג', אוסף האוניברסיטה Add. 3160.3. וכך הוא נוסח הברכה, לעתים בשינויים קלים, גם בכתבי היד האחרים.

89 בבלי ברכות ס ע"ב; סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' פז. ישנה התאמה לשונית גם בין ברכת 'המתיר' לברכת 'המפיל' השנויה אף היא

קטע 1 נקטע כאמור בברכה זו. על פי ההעתקה המשנית שבגב המגילה מוערך גודל החסר בכ־20 שורות או מעט יותר. קטע 2 של המגילה פותח בלקט הפסוקים שלפני ברכת 'העושה רצון יראיו' החותמת את ברכות השחר. בשרידי המגילה שבידינו שרדו אפוא רק פתיחתה וסופה של חטיבת ברכות השחר, ועיקר גופה הועתק בקטע הקלף החסר ביניהם.

על פי כתיבי יד אחרים ניתן לשער כי לאחר ברכת 'המתיר כבלי שינה' הובאה תחינה להצלה מעוון, לפרנסה ולהתקרבות לתורה, תחינה להצלה ממוות וברכת מחיה המתים, התחינה 'רוממני חזקני' שבסופה מקראות תחנונים, תחינת הגנה הפותחת ב'כן יהי רצון', הברכה המבחינה 'אשר בראתה אותי אדם ולא בהמה...'. ברכת 'אשר בראתה אדם הראשון בדמותו כצלמו' וברכה על בניין ירושלים והמקדש. לאחר ברכה זו מועתקת ברוב הסיפורים הארץ־ישראליים תפילה על הטבת חלום, אולם במגילה היא מופיעה במיקום אחר, בתוספות שאחרי חטיבת המזמורים. בקטעים בודדים שבהם התפילה על החלומות חסרה, מועתקת במקומה תחינה נוספת, 'רבון כל העולמים אני חפץ לעשות רצונך ומי מעכב...'. שאולי הובאה גם היא במגילה, אך ישנה גם אפשרות שמברכת בונה ירושלים עברו ישירות אל לקט הפסוקים וברכת 'העושה רצון יראיו' החותמים את ברכות השחר.⁹⁰

לקט הפסוקים שלפני ברכת 'העושה רצון יראיו' החותמת את ברכות השחר מופיע בהרכבים שונים בסיפורים הארץ־ישראליים מן הגניזה. בכל הנוסחים הוא פותח בפסוק 'יערב עליו שיחי' (תה' קד, לד) וכולל בהרכביו המורחבים עד 15 פסוקים, המשלבים תוכני ביטחון באל עם בקשה לישועה. בחלק מהפסוקים מודגשת גם תחילת היום: 'השמייעני בבקר חסדך' (תה' קמג, ח), 'יי בקר תשמע קולי' (תה' ה, ג), ו'בבקר תפילתי תקדמך' (תה' פח, יד) ועוד. בקטע 2 השתמר באופן מקוטע חלקו השני של

בתלמוד הבבלי והנאמרת במנהג בכל לפני השינה. בולטים בדמיונם הלשוניות 'המשמרני כאישון בת עין' ו'המאיר לכל העולם כולו' המצויים בשתי הברכות. לדיון בדמיון שבין שלוש הברכות ראו מרקס, ברכות השחר (לעיל, הערה 2), עמ' 120; הנ"ל, בעת אישן (שם), עמ' 240–237. לדעת מרקס דמיון זה מצביע על איחורה של הברכה הארץ־ישראלית ששאבה מהברכות הבבליות שהיו מונחות בפניה, אך כפי שהעיר מאן (לעיל, הערה 3, עמ' 276–277) לשון 'המאיר' טבעית יותר בהקשר של ההשכמה, והדבר תומך בקדמותה של הברכה הארץ־ישראלית. גם עצם ההנחה כי דמיון בין שני מקורות נובע מהעתקה של האחד מחברו איננו הכרחי, וניתן להסביר זאת בגרעין קדום משותף שהתפתח לכיוונים שונים בשני ענפי הנוסח, או, כפי שציינה מרקס עצמה, על פי הנחת 'הרכוש הליטורגי המשותף' שטבע היינמן, על פיה לשונות תפילה שואבות ממאגר מטבעות תפילה מודע או בלתי־מודע ונודדות ממקום למקום באופן טבעי.

90 אפשרות זו סבירה משום שגודל החסר בין קטעים 1–2 אמור, על פי האומדן, להכיל בקושי את כל חטיבת ברכות השחר שתוארה לעיל, ונראה שחסרונה של ברכה זו מסביר את צמצומו היחסי של המקום. גם בקטע גניזה נוסף, קמברידג' T-S NS 121.5, שתי התפילות חסרות מברכות השחר. לכתב יד זה דמיון נוסף לנוסחי המגילה, ראו בצד הערה 98.

לקט הפסוקים,⁹¹ וכן המילים האחרונות של הברכה החותמת: 'העושה רצון יראיו'. רצף הפסוקים איננו זהה בהרכבו ללקט הפסוקים בכ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 1874.1-6 שפורסם על ידי מרקס,⁹² ונראה שכדרכם האופיינית של לקטי פסוקים הנוטים לספוח אל תוכם פסוקים נוספים בקלות יחסית, גם ללקט זה לא היה נוסח אחיד לגמרי.

ברכת 'העושה רצון יראיו' מבוססת על לשון הפסוק מתה' קמה, יט: 'רצון יראיו יעשה ואת שועתם ישמע ויושיעם'. היא עומדת כברכה בפני עצמה, אולם ניתן גם לראות בה ברכה מסכמת לחטיבת ברכות השחר כולה, מעין ברכת 'שומע תפילה', המבקשת שהקב"ה ייענה למכלול הבקשות והתחונות השזורות בברכות השחר הארץ-ישראליות.⁹³

חטיבת המזמורים

[קטע 2 שורות 6–20]

'חטיבת המזמורים' היא המקבילה הארץ-ישראלית לחטיבת 'פסוקי דזמרא' הבבלית. בלב חטיבת פסוקי דזמרא הבבלית עומדים ששת המזמורים האחרונים של ספר תהלים, מזמורים קמה-קנ,⁹⁴ והיא עטופה בברכות: ברכת 'מלך מהולל בתשבחות' בפתחתה

91 שרידי המגילה כוללים את הפסוקים 'הושיעה את עמך' (תה' כח, ט), 'ואנחנו עמך' (תה' עט, יג) 'תהלת יי' (תה' קמה, כא), 'כי בו ישמח' (תה' לג, כא) ו'יהי חסדך' (תה' לג, כב).

92 עיונים (לעיל, הערה 2), עמ' 15.

93 ישנו דמיון לשוני בין ברכת 'העושה רצון יראיו' ובין בקשה אחרת בחטיבת ברכות השחר: 'כן יהי רצון... שתתן חלקנו בתורתך ועם עושי רצונך'. למרות הדמיון הלשוני תוכנו של הבקשות שונה מאוד: בבקשה זו המתפלל מבקש שיזכה לעשות את רצונו של האל, והיא משתלבת היטב בו'אנר הבקשות המכירות בחולשתו של האדם והמבקשות את עזרת האל בעשיית הטוב, כמו תחינת 'רבון כל העולמים' שבברכות השחר הארץ-ישראליות ומקבילותיה בחטיבת התחונן בחלק מנוסחי מנהג בבל שבגניזה. ברכת 'העושה רצון יראיו', לעומתה, מציבה תמונת ראי ומפנה את אותה הבקשה לכיוון ההפוך: האל מתבקש לעשות את רצון בראיו. במובן זה היא מנוסחת באופן נועז, המתקחה רק מעט על ידי העובדה שלשון הבקשה שאולה מהפסוק בתהלים.

94 על ליבה זו נוספו מקראות שונים, כגון 'יהי כבוד', 'הודו', 'ויברך דויד' ומזמורי תהלים, המרובים במיוחד בשבתות ובהגים. ראו סדר רב עמרם גאון (לעיל, הערה 48), עמ' ז-; סידור רס"ג (לעיל, הערה 89), עמ' לב-לד. לביבליוגרפיה נבחרת ראו י"מ אלבוגן, תפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשל"ב, עמ' 64-68; א' אפטוביצר, 'שבילים ג': פסוקי דזמרה', הצופה מארץ הגר, א (תרע"א) עמ' 84-87; L. J. Liebreich, 'The Compilation of the Pesukei De-Zimra', *PAAJR* 18 (1949), pp. 255-267; תא-שמע, 'פסוקי דזמרה ומעמדם בסדר התפילה', ר' הורוביץ ואחרים (עורכים), ספר זכרון לפרופסור זאב פלק, ירושלים תשס"ה, עמ' 269-275; הנ"ל, התפילה האשכנזית הקדומה (לעיל, הערה 74), עמ' 57-72; ב' גזונדהייט, 'פסוקי דזמרא – יחידה ספרותית ורעיונית על פי פרשנות הקשרית', מגדים נד (תשע"ג), עמ' 85-109.

כיום היא מופיעה בסיפורים כהמשך ישיר של הפסקה הפותחת 'ברוך שאמר'⁹⁵ וברכת השיר הפותחת ב'ישתבח' (ובשבתות וחגים – 'נשמת כל חי') כחתימתה. שתי הברכות הן ברכות שבח שעניינן הלל והודיה לאל, והן מהוות מסגרת מתאימה לששת מזמורי ההלל.

חטיבת המזמורים הארץ-ישראלית דומה במבנה אך אינה זהה בפרטיה לזו הבבלית. גם היא מכילה מזמורים וגם היא נחתמת בברכת השיר, אולם בראשיתה בולט היעדרה של ברכה פותחת. ללא ברכת פתיחה הבונה מסגרת ברורה ומסודרת לחטיבה כולה, נוצרת עמימות באשר לגבול שבין ברכות השחר לחטיבת המזמורים. הגבול שאינו מסומן אולי היה ידוע למתפללים הקדומים, אך אין הוא ברור למי שנוסח התפילה הזה זר לו. אבל אולי נובעת עמימות זו מהיעדר גבול, מחוסר הפרדה בין שתי החטיבות שנתפסו כרצף אחד ארוך, ושרק בשלבים מאוחרים נולדה ההבחנה ביניהן.⁹⁶

בנקודה הלא מוגדרת הזו מועתק במגילה במלואו מזמור תהלים קיא ('הללויה אודה את יי בכל לבב'). בין אם שימש המזמור כיחידת מעבר בין שתי החטיבות ובין אם נאמר כחלק מרצף המקראות והברכות, מסמנים אותו מבנהו ותכניו כהקדמה הולמת לחטיבת המזמורים: פתיחתו ב'הללויה' יוצרת מסגרת תואמת לפרקי החטיבה הפותחים וחותמים ב'הללויה'; מוטיבים לאומיים המצויים בו שבים ומופיעים במזמורים הנאמרים לאחריו; והוא מסודר באקרוסטיכון אלף-ביתי (שתי אותיות בכל פסוק), תכונה הנחשבת כמייצגת שלמות.⁹⁷ למרות זאת, המנהג לפתוח את חטיבת המזמורים בפרק זה לא היה שכיח: הוא נמצא עד עתה רק בקטע גניזה ארץ-ישראלי אחד נוסף, קמברידג' T-S NS 121.5, קטע שנזכר על ידי נפתלי וידר בהקשר אחר.⁹⁸

95 על פי מנהגו של רס"ג נאמרה ברכת 'מלך מהולל בתשבחות' לבדה בימי חול והנוסח המורחב של 'ברוך שאמר' נאמר בשבת; ראו סידור רס"ג (לעיל, הערה 89), עמ' לב, קיה.

96 כך סובר פליישר (תפילה ומנהגי תפילה [לעיל, הערה 1], עמ' 226 הערה 42), המניח כי בשלב קדום היו ברכות השחר ופסוקי דזמרא חטיבת תפילה אחת. סברה זו משתלבת בהנחה כללית יותר הרואה בכל החלק הראשון של התפילה, עד ברכות קריאת שמע, תפילת יחיד שמעולם לא נאמרה בצבור ועל כן מעולם לא עברה תהליכי גיבוש סופיים ונותרה חופשית יחסית. רק כאשר החלו לכלול את פסוקי דזמרא בתפילת הציבור נוצרה לדעתו הפרדה בין שתי החטיבות.

97 אקרוסטיכון אלף-ביתי הוא אחד הנימוקים בתלמוד לחשיבות אמירתו של מזמור קמה בכל יום: 'אמר רבי אלעזר אמר רבי אבינא: כל האומר "תהלה לדוד" בכל יום שלש פעמים מובטח לו שהוא בן העולם הבא. מאי טעמא, אילימא משום דאיתא באל"ף ב"ת – נימא "אשרי תמימי דרך" דאיתא בתמניא אפין, אלא משום דאית ביה "פותח את ירך" – נימא הלל הגדול דכתיב ביה "נותן לחם לכל בשר", אלא משום דאית ביה תרתי' (בבלי ברכות ד ע"ב).

98 נ' וידר, 'על הברכות "גוי-עבד-אשה", "בהמה" ו"בור", סיני פה (תשל"ט), עמ' קט. נדפס בשנית עם תיקונים והוספות: הנ"ל, התגבשות (לעיל, הערה 5), עמ' 211 הערה 55.

לבד מברכת השיר החותמת המועתקת בשלמותה, מובאות ההנחיות לחטיבת המזמורים במגילה בקיצור נמרץ, באופן המשקף את הנחת הסופר שהמתפלל ודאי מכיר את מזמורי התהלים על פה:

'ויצלי מין אלמזאמיר מא אראד [=ויתפלל מן המזמורים מה שירצה], ויקול [=ויאמר] לדויד ברוך ייי צורי המלמד ידי לקרב אצבעותי למלחמה חסדי ומצוד-ת-י משגבי ומפלטי לי מגיני ובו חסיתי הרודד עמים תחתיו. ייי מה אדם ותדעהו וכן אנוש ותחשבהו. אדם לה[בל דמה ימיו] כצל עובר⁹⁹ אלא [=עד] כל הנשמה תהלליה הללויה'.

לבה של חטיבת המזמורים כלל אם כן שבעה מזמורים – תהלים קמד-קנ. מנהג זה הקדים מזמור נוסף על ששת המזמורים הנהוגים בכבל, על אף שהמזמור הנוסף איננו מזמור הלל כששת המזמורים שלאחריו. אולי הבקשה להגנה מאויבים וניצחון בקרב עליהם המובעת במזמור קמד הייתה חשובה למתפללים, ואולי חשיבותו הטיפולוגית של המספר שבע היא שהובילה להוספת מזמור שביעי. מכל מקום זהו מנהג ארץ-ישראלי מובהק המבדיל אותו ממנהג כבל שכלל שישה פרקים בלבד.

מנהג המגילה בולט לא רק ביחס למנהג כבל, אלא גם ביחס למנהגים ארץ-ישראליים אחרים. נעדרת ממנו 'תפילת השיר' הארץ-ישראלית (שירי המעלות, תהלים קכ-קלד¹⁰⁰), הנחשבת לעיקרה של חטיבת המזמורים הארץ-ישראלית. פליישר סבר כי במקורה כללה החטיבה הארץ-ישראלית את שירי המעלות בלבד, ומזמורי ההלל של סוף ספר תהלים לא נאמרו כלל. כך, לשיטתו, 'בימות החול לא הייתה שום חפיפה בין המזמורים שנאמרו בארץ-ישראל והמזמורים שנאמרו בכבל: בני ארץ-ישראל אמרו תה' קכ-קלו, ואילו בני כבל אמרו תה' קמה-קנ'.¹⁰¹ נהג מורחב אחר, שלדעת

99 סופר מאוחר השלים את העתקת המזמור, בתחילה מעל השורה, שם נוצר רווח של מקום התפר בין שתי יריעות, ואחר כך לאורך השוליים הימניים של המגילה. ההעתקה ממשיכה לאורך השוליים של קטע 3 (עד פסוק יג), והפסוקים האחרונים הועתקו מן הסתם בשולי היריעה בחלק שלא הגיע לידינו.

100 פעמים רבות נוספו עליהם גם מזמורים קלה-קלו, ולעתים גם מזמור קלו.

101 פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל, הערה 1), עמ' 242. אולם הנהגה המשוער לומר רק את תפילת השיר ולא את הפרקים האחרונים של ספר תהלים לא נמצא עד עתה בשום כתב-יד. נראה כי בעקבות העיקרון התלמודי 'הא חלקי מגומרי הלל בכל יום' (בבלי שבת קיח ע"ב) שהובן בתלמוד כמדבר בפסוקי דזמרא, נתפסה אמירת הפרקים האחרונים של ספר תהלים כמסמלת את אמירת הספר כולו, ועל כן הקפידו כל המנהגים לכלול בחטיבת המזמורים שלהם גם את הפרקים האחרונים של ספר תהלים. לעיון נוסף במימרה תלמודית זו ולגרסתה במסכת סופרים ראו L.A. Hoffman, *The Canonization of the Synagogue Service*, Notre Dame 1979, pp. 127-128; R. Brody, 'Liturgical Uses of the Book of Psalms in the Geonic Period', in J.L. Kugel (ed.), *Prayers that Cite Scripture*, Cambridge, Massachusetts and London, 2006, pp. 76-81; and וכן אלבוגן, אפטוביצר ותא-שמע (לעיל, הערה 94).

פליישר יוחד לשבתות וחגים, כלל בחטיבת המזמורים שלו 31 פרקי תהלים: בקטעי הגניזה שפורסמו על ידי מאן ופליישר פותחת חטיבת המזמורים בשירי המעלות, דהיינו במזמור קכ, ונמשכת עד מזמור קנ החותם את ספר תהלים.¹⁰² אבל מנהג המגילה, שאיננו רואה בתפילת השיר את לְבָה של החטיבה הנידונה ומסתפק רק במזמורים האחרונים של ספר תהלים, תועד גם בכ"י סנקט פטרבורג, אנטונין 993 שפורסם ע"י אסף,¹⁰³ אולם לא זכה לתשומת לב מחקרית. הוא רמוז גם בכ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים¹⁰⁴ 1874.1-6 ENA ובכ"י קמברידג' T-S NS 121.5.¹⁰⁵ זהו אם כן מנהג ארץ-ישראלי שכיח שהתקיים לצד הנוהג המורחב שהתחיל את חטיבת המזמורים בתפילת השיר.

החידוש המרכזי של המגילה אינו מצוי אם כן בנוהג שבעת המזמורים, אלא דווקא בהנחיה יוצאת הדופן המובאת לפניהם, המורה למתפלל 'להתפלל מן המזמורים מה שירצה' לפני שהוא עובר לאמירת מזמורים אלה. לראשונה לפנינו בסידורי ארץ-ישראל חטיבת מזמורים גמישה שתוכנה איננו קבוע, אלא נקבע על פי הזמן העומד לרשות המתפלל, מצבו הרגשי ועניינים אחרים שעל סדר יומו.¹⁰⁶ זוהי איננה חטיבה

102 מאן, קטעי הגניזה (לעיל, הערה 3), עמ' 279–280; פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל, הערה 1), עמ' 233–237. מבין הקטעים הנידונים אצל פליישר רק שניים מיועדים לימות החול: אוקספורד, בודליאנה 2 Heb. g. (נויבאואר 2700); קמברידג', אוסף האוניברסיטה Add. 3356.

103 ש' אסף, 'מסדר התפילה בארץ ישראל', י' בער (עורך), ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 122.

104 ראו לעיל, בצד הערה 92. לאחר ברכת 'העושה רצון יראוי' שבסוף ברכת השחר מופיעה המלה 'לדויד' שלאחריה נקטע כתב היד. כפי שציינה מרקס שם, זוהי תחילתו של מזמור קמד הפותח את חטיבת המזמורים.

105 כתב היד נזכר לעיל, לפני הערה 98.

106 הגמישות המשתקפת במגילה, המאפשרת למתפלל לבחור מזמורי תהלים כרצונו בתוך חטיבת המזמורים הסטנדרטית, חריגה אפילו על רקע הגמישות היחסית של סידורי ארץ-ישראל. בסידורים ארץ-ישראליים בודדים נוספים ישנן הנחיות לאמירות חופשיות, אך אלה מופיעות בחטיבות התחנונים שלאחר העמידה. כך, דרך משל, בכ"י קמברידג' T-S K 27.33 שפורסם ע"י ש"ו שכטר (S. Schechter, 'Genizah Specimens', *JQR* [os] 10 [1898], pp. 657–658) מובאת לאחר העמידה הוראה לכרוע ולומר 'חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו'. לאחריה מובאת הנחיה נוספת: 'תם יסל רבוה פי מא יחתאג אליה. תם יקרא פואסיק ויברך ויקול: ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר בחר בנו מכל העמים...'. [תרגום: אח"כ ישאל מריבנו את מה שיצטרך לו. אח"כ יקרא פסוקים ויברך ויאמר...]. החלק הראשון מתייחס ל'חטאנו צורנו' שלפניו ומוזמן את המתפלל להוסיף תחנונים מלבו על פי רצונותיו וצרכיו. החלק השני המקדים את ברכת התורה מנחה את המתפלל לומר פסוקים, שעליהם כנראה נאמרת ברכת התורה. לא ברור מן ההוראה האם בחירת הפסוקים נותרת בידי המתפלל, או שמא מדובר ברשימה קבועה וידועה של פסוקים שלא פורטה. בחטיבת התחנונים ואולי אף בחטיבת הפסוקים נשמרת מסגרת התפילה, אך מילוי המסגרת נתון לרצונו הבלעדי של המתפלל. קטע

גמישה לחלוטין, ויש בה אבחנה בין מזמורי חובה הנאמרים באופן קבוע, ומזמורי רשות הנאמרים על פי בחירת המתפלל.

ניתן להבין את ההנחיה למתפלל 'לומר מה שירצה מן המזמורים' בשתי דרכים. הראשונה, המרחיבה, מפרשת אותה כפשוטה ומכלילה אותה על כל מזמורי ספר תהלים. על פי הצעה זו יכול המתפלל לבחור בכל יום מבחר אחר מתוך ספר תהלים כולו באופן חופשי לחלוטין, ללא כל הגבלה בסדר המזמורים, טיבם או מספרם.¹⁰⁷ כבר שיער הופמן¹⁰⁸ על פי העדויות התנאיות והאמוראיות העוסקות בפסוקי דזמרא, כי בראשיתה הייתה זו חטיבת רשות שתוכנה לא היה קבוע אלא חופשי ונתון לבחירה. עדותה הנדירה של המגילה עשויה לתמוך בטענה זו ולייצג שלב קדום יחסית בהתפתחות חטיבת המזמורים, לפני התקבעותה המוחלטת, שבו עדיין נשתמרו מאפיינים אחדים של תפילת רשות. אך ניתן להבין את ההנחיה באופן מצומצם, ולהניח שמצע המזמורים שממנו אמור המתפלל לבחור כלל רק את 31 המזמורים האחרונים, המופיעים בחטיבת המזמורים הנרחבת בכתבי יד ארץ-ישראליים אחרים. על פי הצעה זו מייצג מנהג המגילה 'גשר' בין שני המנהגים הארץ-ישראליים המרכזיים שבתפילות החול, הקצר בעל שבעת המזמורים והארוך בעל שלושים ואחד המזמורים. הוא קובע כי המנהג הקצר הוא חובה והארוך רשות, ומתיר למתפלל לבחור את הנקודה על פני רצף המזמורים בה יבחר להתחיל את החטיבה, שתסתיים בסוף ספר תהלים. בין כך ובין כך, לפנינו עדות ייחודית המשקפת חלק מתהליכי ההתגבשות הקדומים של חטיבת המזמורים הארץ-ישראלית.

לאחר חטיבת המזמורים באה, כמקובל בסידורי ארץ-ישראל, ברכת השיר החותמת את החטיבה. בניגוד לחטיבה הבבלית של פסוקי דזמרא, שקלטה לתוכה עם השנים תוספות ליטורגיות בין מזמורי התהלים ובין הברכה החותמת (כגון 'יברך דוד', 'אתה הוא' ולעתים שירת הים¹⁰⁹), הקפידו בני ארץ-ישראל על הצמדת ברכת השיר לפרקי

נוסף המשקף תפילה בנוסח חופשי הוא כ"י קמברידג' T-S NS 153.72, שבו, אחרי עמידת תפילת הערבית, מועתקים תחנונים. בסופם מובאת ההנחיה 'יסאל גמיע חואיגה, וכל אחד יזיד עלי קדר מא יערף' [תרגום: ישאל כל צרכיו, וכל אחד מוסיף על פי מה שהוא יודע]. המתפלל מוזמן להוסיף תחנונים על פי יכולותיו וצרכיו בחטיבות תחנונים שבהן תוספת מעין זו היא טבעית. תודתי לרן גרינברגר על עזרתו בתרגום ההנחיות בערבית יהודית.

107 בחירה חופשית שכוז היא טבעית בהקשר של תפילה הנאמרת על ידי היחיד בפרטיות, כשאין צורך לתאם עם אחרים אלו פרקים נאמרים בכל בוקר. לדעת פליישר (תפילה ומנהגי תפילה [לעיל, הערה 1], עמ' 248, 250 ועוד) נאמר כל החלק הראשון של השחרית על ידי היחידים, והחלק הציבורי החל רק אחרי חטיבת המזמורים. הבנה זו של ההנחיה עשויה לתמוך בטענה זו, אם כי אין זו ראיה מוחלטת, שכן במציאות שבה המתפללים מכירים את ספר תהלים על פה, ניתן לקיים גם בחירה יומיומית של מזמורים על ידי החזן, המכריז בכל פעם על המזמור שאותו בחר לומר.

108 במצוין לעיל, הערה 101.

109 בנוסח ימינו נאמרת שירת הים לפני ברכת השיר (ישתבח), אולם בנוסחי הגניזה, גם הבבליים

המזמורים שלפניה, ומקראות וברכות נוספו בדרך כלל לאחר הברכה. כך נשתמר תפקידן הליטורגי של ברכות השיר כברכות החותמות חטיבות ליטורגיות של מזמורי תהלים, שבמנהג בכל נטשטש במקצת.

כאן באה ברכת השיר לא בנוסח הפותח ב'ישתבח' כמו בסידור הבבלי, אלא בנוסח הפותח ב'הללוך' יי אלהינו כל מעשיך'. נוסח זה (או גרסה שלו) כבר מוזכר בתלמוד הבבלי¹¹⁰ כברכת השיר החותמת את ההלל בסדר פסח, ואכן במקום זה הוא מופיע גם בסידור הבבלי. הסידור הארץ-ישראלי לעומתו אינו מייחד את ברכת השיר בנוסח 'הללוך' לחתימת ההלל בלבד אלא משבץ אותה גם בצד תפילת השיר והמזמורים. נוסח קצר הפותח ב'הללוך' חותם גם את חטיבת מזמורי החג והשבת הנאמרת בערבית של שבתות ומועדים.¹¹¹ לצדו של נוסח מרכזי זה מצויים במנהג הארץ-ישראלי נוסחים אחרים כגון 'הללי אלהיך כי נאוו לחייך', 'תתהלל מלך בפי קדושים' ועוד. נוסחים אלה הם ברובם מפויטים ובעלי גוף קצר וחתימה קצרה, והם מחליפים לעתים את הנוסח הנפוץ של 'הללוך'.¹¹²

במפתיע מופיעה ברכת השיר במגילה פעם נוספת, בתחילת תפילת מנחה, שם היא מוזכרת במילותיה הראשונות בלבד.¹¹³ זוהי הופעה חריגה, משום שהברכה מובאת שם לאחר 'יהי כבוד' ולקט פסוקים, ולא כצפוי לאחר מזמורי תהלים. אמנם, הופעתן של ברכות השיר בנפרד מפרקי מזמורים כבר תועדה במחקר,¹¹⁴ אך זוהי תופעה נדירה. נראה שזוהו ביטוי להרחבת תפקידן של ברכות השיר לחתימת קטעי מקראות בכלל.

שבהם, רווחת אמירת שירת הים לאחר חתימת פסוקי דומרא ברכת השיר. בסידור רס"ג מתוארת אמירת שירת הים אחרי ישתבח כמנהג יפה שאין בו הכרח (סידור רס"ג עמ' לד). גם במנהג ארץ-ישראל נאמרה שירת הים ממש בחתימת תפילת הבוקר, לפני תחילת קריאת שמע וברכותיה.

110 בבלי פסחים ק"ח ע"א: 'מאי ברכת השיר? רב יהודה אמר 'הללוך' ה' אלהינו', ורבי יוחנן אמר 'נשמת כל חי'. השו"ת גולדשמידט (לעיל, הערה 71) הטוען שמספר ברכות שונות שימשו כברכת השיר כבר בשלב קדום של התפתחות התפילה.

111 מוצאו של נוסח זה, הקצר הן בגוף הברכה והן בחתימה, נתון במחלוקת מחקרית. לדעת ויזר (מנהג א"י הקדמון, [לעיל, הערה 48], עמ' 119–121) נוסח זה הוא הנוסח הקדום של ברכת השיר והנוסחים הארוכים הם הרחבות שלו, ואילו לדעת פליישר (תפילה ומנהגי תפילה [לעיל, הערה 1], עמ' 184) זהו נוסח מקוצר שנתקן במיוחד לחתימת מזמורי החג והשבת. מכל מקום, שניהם מסכימים כי שני נוסחי 'הללוך', הארוך והקצר, תלויים זה בזה.

112 הנוסח המחורז 'הללי אלהיך כי נאוו לחייך' נפוץ בסוף ההלל (פליישר, תפילה ומנהגי תפילה [לעיל, הערה 1], עמ' 185 הערה 131); נוסח 'נהללך עזרנו' מופיע בד"כ בחטיבת מזמורי החג והשבת (שם, עמ' 183); ו'תתהלל מלך בפי קדושים', או בווריאציה אחרת שלו 'בפי קדושים תתהלל', בסוף חטיבת המזמורים המקבילה לפסוקי דומרא (שם, עמ' 246). כל נוסחי ברכת השיר הארץ-ישראליים מלבד זה האחרון פותחים בשורש הל"ל.

113 קטע 4 שורה 46.

114 ראו למשל שכטר, קטעי הגניזה (לעיל, הערה 106), עמ' 324, שם מצויה ברכת השיר בחטיבת הסיום של תפילת ערבית.

תוספות לחטיבת המזמורים

[קטע 2 שורות 20–38]

בסידור הארץ-ישראלי ניכרת הקפדה על צביונה של חטיבת המזמורים, והוספת תפילות שונות התאפשרה בו רק לאחר חתימתה בברכת השיר. כך הצטברו תוספות שונות בין חתימת חטיבת המזמורים ובין תחילת קריאת שמע וברכותיה. הראשונה מבין תוספות אלה היא תפילת הטבת חלום:

[כן יהי] רצון ברחמים מלפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו שתהפוך את כל [החלומות] הרעים שיחלמנו¹¹⁵ את כל החלומות הרעים שיחלמו אחרים עלינו לרצון [לטובה] ולברכה, כשם שיהפכתה את קיללת בלעם לברכה את מי המרה על ידי [משה] והמים הרעים על ידי אלישע כן תהפוך את כל החלומות הרעים [שחלמו] אחרים עלינו לרצון לטובה ולברכה לששון ולשמחה, ועל הכל יי [אלהינו אנחנו] מודים לך ומברכים את שם קודשך תמיד אלהי ישעינו אמן.

תפילת החלומות מוכרת ממספר סידורים ארץ-ישראליים,¹¹⁶ אלא שבכל כתבי היד הללו היא מצויה בסוף ברכות השחר, ואילו במגילה היא משובצת אחרי חטיבת המזמורים. ישנם סידורים ארץ-ישראליים אחרים בהם חסרה תפילת החלומות מסוף ברכות השחר, אולם השרידים שבידינו אינם מגיעים עד סוף חטיבת המזמורים ואין לדעת האם אמרו את התפילה להטבת חלום בסוף תפילת הבוקר כמו במגילה, או שמא לא אמרוה כלל. נדידה זו של התפילה עשויה להעיד שהיא הוכנסה לתפילת השחרית לאחר גיבוש המבנה הכללי של התפילה: היו שהוסיפו תפילה זו בסמוך לברכות השחר, שם נראה מקומה טבעי עקב הקרבה היחסית להשכמה, כמו גם התאמתה הסוגית לאופיין האפורופאי של תפילות רבות בחטיבה זו; ואילו במקומות אחרים הוסיפו אותה בסוף תפילת הבוקר כולה, שם הצטברו בסידור הארץ-ישראלי תוספות מסוגים שונים.

התפילה להטבת חלום המצויה בסידורים כבר מופיעה בשני התלמודים בנוסחים דומים.¹¹⁷ בירושלמי אין לה מסגרת ליטורגית קבועה, אלא היא נאמרת כתפילה

115 בברכה זו נוטה הסופר לרשום 'שי' במקום 'ש', וכך גם 'שיחלמו', 'שיהפכתה'. הי' היא צורת כתיב ואינה מלמדת על זמן עתיד של המילים.

116 באפרט ברכות השחר שהעמידה מרקס (ברכות השחר [לעיל, הערה 2], עמ' 160–161) מופיעה תפילת החלומות בארבעה קטעי גניזה, וחסרה בשניים אחרים. בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. g. 2, שבו ניכרת השפעה בבליית על ברכות השחר, משולבת תפילת החלומות בתוך תחינה אפורופאית (בקשה להגנה) אחרת בנוסח 'כן יהי רצון' המצויה בחלק הארץ-ישראלי של החטיבה. לניתוח נוסח כ"י אוקספורד ראו שם, עמ' 131–143.

117 בבלי ברכות נה ע"ב, ירושלמי ברכות ה, א (ט ע"א, מהדורת האקדמיה ללשון העברית עמ' 43 שורות 36–49). בבבלי מוצעות מספר אפשרויות נוספות להתמודדות עם חלום מטריד, ביניהן טקס הטבת חלום בפני שלושה ותענית חלום. לדיון בפרקטיקות השונות ובתפיסות

פרטית על ידי 'זה שהוא רואה חלום קשה'. בתלמוד הבבלי אמנם נקבעה לה נקודת אחיזה במסגרת הליטורגיה הקבועה, כבקשה הנאמרת בשעה שהכוהנים פורסים את ידיהם, אך עדיין היא נחשבת לתפילה פרטית הנאמרת על ידי היחיד רק בעת הצורך, בשעת הכושר של הטקס האפוטרופאי של ברכת כוהנים. הסידורים הבבליים מן הגניזה שימרו את פרקטיקת השימוש המזדמן של התלמודים ותפילות להטבת חלום תופסות בהם מקום שולי.¹¹⁸ על רקע זה בולט ייחודם של הסידורים הארץ-ישראליים, שהפכו תפילה זו לתפילה יומיומית הנאמרת דרך קבע, והשלימו את התהליך על ידי שינוי לשון התפילה מלשון יחיד (כבתלמודים) לרבים.¹¹⁹

אחרי התפילה להטבת החלומות מעתיק בעל המגילה את פסוקי 'יהי יי אלהינו עמנו' (מל"א ח, נז-ס) במלואם. פסוקים אלה מכילים את ברכת שלמה לעם בסוף חנוכת המקדש, ומהווים על כן תפילה מקראית ציבורית כמו פסוקי 'ויברך דוד' ו'אתה הוא יי לבדך' שלפני ברכות השחר.¹²⁰

החלום המשתקפות בהן ראו ח' וייס, "ומה שפטר לי זה לא פתר לי זה" – קריאה ב"מסכת החלומות" שבתלמוד הבבלי, אור-יהודה 2011, עמ' 62–91; 'י הררי, הכישוף היהודי הקדום – מחקר, שיטה, מקורות, ירושלים תש"ע, עמ' 330–340, והפניות נוספות המצויות בדינוניהם. על אף הדמיון בין נוסחי תפילת החלומות בבבלי, בירושלמי ובסידורים ישנם הבדלים מעניינים ביניהם, אך הדיון הזה יידחה למועד אחר.

118 תפילת הטבת החלום נדירה ביותר בגניזה, ונמצאה עד כה בקטעים בודדים של סידורים מטיפוס ספרדי. בסידור רב סעדיה גאון ובסידור רבי שלמה בר' נתן היא איננה מוזכרת כלל, ואילו בסדר רב עמרם (לעיל, הערה 48, עמ' לו) מצוטטת הסוגיה התלמודית הכוללת גם את נוסח התפילה בתוך החלק ההלכתי של פרק נשיאת כפיים.

119 ניתן לתלות את תהליך קיבוע התפילה להטבת החלומות בארץ-ישראל במספר גורמים. חרדת החלומות והאמונה בכוחו המגגי של החלום היו נוכחות במרחב הארץ-ישראלי והבבלי כאחד, אולם אופייה הגמיש יחסית של התפילה הארץ-ישראלית היה פתוח לקליטה של תפילות ייחודיות יותר מזה הבבלי. העובדה שבתלמוד הבבלי כבר סומן מקום לתפילה להטבת החלומות, בתוך ברכת כוהנים, בעוד המסורת הארץ-ישראלית המבוטאת בירושלמי לא קבעה מקום מסודר לתפילת הטבת החלום משפיעה אף היא. הסבר אפשרי נוסף הוא שבנוסח התפילה הארץ-ישראלי הושם דגש מיוחד על הטבת חלומות שנחלמו על ידי אחרים, שאולי נתפסו כמועדים במיוחד להתגשם. המתפלל יודע מתי חלם הוא עצמו חלום רע, ויכול בעת הצורך לבטלו או להיטיבו. אך היות שאין הוא יודע מתי חלם עליו מאן דהו חלום רע אין הוא יכול להתגונן מפני השפעתם הרעה של חלומות אלה, ולכן לשם יצירת הגנה הרמטית מפני נזקיהם יש להתפלל על הפיכתם באופן יומיומי.

120 תפילת שלמה מופיעה בסידורים ארץ-ישראליים נוספים, ונראה שהיה הבדל בין אופן אמירתה בחול לאופן אמירתה בשבת. בסידורים המיועדים לימות החול (כמו למשל כ"י קמברידג', אוסף האוניברסיטה Add. 3356, וכ"י סנקט פטרבורג, אנטונין 993) מתחילה התפילה בפסוק נז 'יהי יי אלהינו עמנו' כמו במגילה, ואילו בסידורי השבת (כ"י קמברידג' T-S NS 235.166a, T-S 8 H 23.5, ראו פליישר, תפילה ומנהגי תפילה [לעיל, הערה 1], עמ' 91, 230–231) מובאת תפילת שלמה בנוסחה השלם, החל מפסוק נז 'ברוך יי אשר נתן מנוחה לעמו ישראל...'. נראה כי המנוחה המוזכרת בפסוק זה, על אף שבפסטה היא מתארת את

לאחר המקראות מתפילת שלמה מופיעות במגילה אמירות ליטורגיות ידועות, בהקשר חדש: 'שמע ישראל יי אלהינו יי אחד. אחד אלהינו גדול אדונינו קדוש ונורא שמו לעולם ועד', ולאחריהן המשפט 'זכור נא מלך ברית אבות והבט מ[מרום] ורחם על שאירתנו'. בנוסח התפילה שלנו נאמרים שני המשפטים הראשונים בהדר רב במעמד הוצאת ספר התורה, פעם בפי החזן ופעם בפי הקהל, והם מהווים קבלת עול מלכות שמים ציבורית. בנוסח חגיגי, משולש ומורחב, המשלב קריאות של החזן ועניות של הקהל, הם מלווים מעמד זה גם על פי מסכת סופרים.¹²¹ אולם במגילה מופיעות אמירות אלה בסוף תפילת הבוקר של ימי החול. למרבה הצער ההיבט הביצועי של אמירות אלו אינו מפורש, כך שלא ניתן לדעת האם הכוונה גם כאן לאמרן באופן דומה על ידי החזן והקהל, אך גם ללא נופך חגיגי זה לפנינו אמירות המלכה בעלות חשיבות מיוחדת. המשפט השלישי כתוב במקצב פייטני קדום, ובלשונו של פליישר: 'מרובע פייטני תקני'.¹²² בניגוד לשתי הצלעות הראשונות אין בו המלכת האל אלא בקשה לרחמים וישועה בזכות ברית אבות.¹²³

שלוש האמירות הללו מופיעות במגילה פעם נוספת, בקטע 4 (שורה 29), שם הן מועתקות בקיצור אחרי החתימות הרגילות של העמידה ב'אתה הוא' (נחמיה ט, ו-ח) ו'כן יהי רצון'. תפילת השחרית מסתיימת בנקודה זו ומיד לאחר מכן מופיעה הכותרת 'צהריים' המכריזה על תחילת תפילת מנחה. הכרזות אלו משמשות אם כן כיחידת החיתום של השחרית כולה, וניתן לשער שהן נועדו להעניק אופי חגיגי לסיום התפילה ונאמרו בקול רם על ידי הציבור. נראה שגם במיקומן הנוכחי, אחרי חתימת המזמורים, יש להן תפקיד דומה, והן נועדו לחתום בהמלכה את תפילת הבוקר לפני המעבר לחלק הרשמי יותר של השחרית.

רמזים לכך שהיחידה הליטורגית של 'שמע ישראל' מתפקדת כיחידת חיתום מצויים גם בסידורים ארץ-ישראליים אחרים. גם בקטעי קמברידג', אוסף האוניברסיטה

מנוחת העם מאוייבו בימי השלום, נתפרשה כמנוחת השבת ועל כן יוחד פסוק זה לשבת בלבד והושמט מתפילת ימי החול. ייחוסו של פסוק זה לשבת מתבאר גם מהופעתו במיקומים שונים בתפילות השבת בסידורים בבליים וארץ-ישראליים כאחד, בעיקר לאחר העמידה. לשימושים ליטורגיים נוספים בתפילות השבת ראו שם, עמ' 232 הערה 65.

121 סופרים יד, ה (מהדורת היגער עמ' 257). למעשה מופיעות אמירות אלה פעמיים במסכת סופרים, פעם אחת עם הוצאת ספר התורה ופעם שנייה עם הגבתו (שם יד, ז). יש לשאול האם באמת נכללו אמירות אלו פעמיים במהלך קריאת התורה, או שהתקסט שלפנינו הוא תוצאת עריכה מאוחרת המשלבת שני מנהגים שונים, שיצרה כפילות אמירות שלא נהגה בפועל. עוד על טקס הוצאת ספר התורה במסכת סופרים ראו לנגר (לעיל, הערה 48), עמ' קי-קיח.

122 פליישר, מגילה קדומה (לעיל, הערה 7), עמ' 542.

123 משפט זה אינו מופיע בכל כתבי היד, ולכך מהמגילה הוא מצוי במיקום הנוכחי רק בכ"י אוקספורד, בודליאנה 2. Heb. g.

3356 Add., אוקספורד, בודליאנה Heb. g.2 ואולי אף סנקט פטרבורג, אנטונין 995 מופיעות ההכרזות הללו בין אמירות הסיום של תפילת הבוקר. בכ"י קמברידג', אוסף האוניברסיטה Add. 3160.5 מובאות ההכרזות בין האמירות החותמות את תפילת ערבית, אם כי אין הן ממוקמות ממש בסוף התפילה ולאחריהן מועתקות תפילות נוספות.¹²⁴ נראה שעם השנים התרבדו אמירות חיתום אחרות בסופי התפילות, ודחקן מעט את רגלי החתימה החגיגית ב'שמע ישראל'.

חיתומה של תפילת הבוקר שלפני התפילה הרשמית בדומה לחתימת תפילת השחרית כולה מלמד שחלק ראשון זה של התפילה נתפס בתודעת המתפללים הארץ-ישראליים כחטיבה נפרדת. תפילת השחרית הייתה בנויה אפוא משני חלקים מובחנים, שכל אחד מהם נחתם באופן דומה. אבחנה זו מצדיקה אם כך את הכינוי 'תפילת הבוקר' שניתן כאן לחלק הראשון של התפילה, כינוי המבחין יחידה זו מהגוף המרכזי של השחרית. סביר שמעמדו של חלק הפתיחה היה שונה מזה של החלק הרשמי הכולל את קריאת שמע והעמידה, אך מיעוט הרמזים הביצועיים אינו מאפשר לקבוע בביטחון האם היה ביטוי מעשי להבחנה זו. משום כך לא נדע דרך משל אם תפילת הבוקר נאמרה בציבור או ביחידות, ואם אכן נאמרה בציבור – האם החזן הוחלף עם סיומה. חוקרים רבים¹²⁵ ראו בחלק הראשון של השחרית תפילה פרטית שנועדה להיאמר ביחידות, ואולי אפילו בבית. אולם נראה שמקומן הטבעי של הכרזות 'שמע ישראל' ו'אחד אלהינו' הוא במעמד ציבורי דווקא, בדומה לטקס הוצאת ספר התורה. נראה אם כן שבמנהגן של הקהילות שחתמו את תפילת הבוקר שלהן באמירות ההמלכה נערכה תפילת הבוקר בבית הכנסת, ולפחות חלקה האחרון, אם לא כולה, נאמר בציבור.

אל חתימת תפילת הבוקר מצטרפות לאחר אמירות ההמלכה שתי ברכות הודיה:

אתה הוא לשעבר ואתה הוא לעתיד לבוא ואין עוד [מ]ל[בדך] בר' את' יי אל
ההודיות.

כן יהי רצון ברחמים מלפניך יי אלהינו ואלהי אב[ותינו] שתסמכינו מנפילתנו
ותזקפינו מכפיפתינו כי אתה <הוא> סומך נו[פלים] וזוקף [כפופים]¹²⁶ ומלא
רחמים ואין עוד מלבדך

לכאורה רק הברכה הראשונה היא ברכת הודיה ממש, דוקסולוגית בתכניה ונחתמת
במטבע החתימה 'אל ההודיות', ואילו השנייה איננה ברכה אלא בקשה לישועה

124 אמירות אלו כוללות את ברכת השיר ('ההלוך'), משנת ברכות א, ה' מוזכרין יציאת מצרים בלילות', הפיוט 'ברוך אלהינו' והפרק האפוטרופאי 'שב בסתר עליון' (תה' צא). ראו מאן, קטעי הגניזה (לעיל, הערה 3), עמ' 324.

125 מאן, שם, עמ' 272–273; פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל, הערה 1), עמ' 248, 250; מרקס, עיונים (לעיל, הערה 2), עמ' 10, 21.

126 מילה זו השתבשה בהעתקת המגילה ונרשם שם 'כפולים'.

בסגנון 'כן יהיה רצון'. אולם מסתבר שבעוד שברכת 'אתה הוא לשעבר' איננה מוכרת ממקורות חוץ-ליטורגיים, דווקא הבקשה שבעקבותיה כלולה באחד מנוסחי הברכות שנאמרו על ידי היחידים בזמן ששליח הציבור הגיע לברכת ההודאה של העמידה, כמתועד בתלמוד הירושלמי:

ר' שמואל בר מינא בשם ר' אחא: הודייה ושבח לשמך לך גדולה לך גבורה לך תפארת יהי רצון מלפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו שתסמכינו מנפילתינו ותזקפנו מכפיפתינו כי אתה הוא סומך נופלים וזוקף כפופים ומלא רחמים ואין עוד מלבדך בא"י אל ההודאות.¹²⁷

חלקה הראשון של הברכה דוקסולוגי ומתכתב עם 'מודים' שבפתיחת ברכת ההודאה, אך דווקא חלקה השני הוא זה שנכלל כאן בתפילת הבוקר. במגילה מופיע גוף הברכה ללא חתימה,¹²⁸ אך בכ"י קמברידג', אוסף האוניברסיטה, Add. 3356 נחתמת הברכה – בדומה להופעתה בירושלמי – במטבע 'אל ההודיות', ודווקא הברכה הראשונה, 'אתה הוא לשעבר', מובאת שם ללא חתימה. גיוון מעין זה עולה במופעים נוספים של ברכות ההודיה, שבכולן מטבע החתימה קבוע ואילו גוף הברכה משתנה. עם סוגה זו נמנות ברכות תלמודיות לצד ברכות המופיעות לראשונה בסידור הארץ-ישראלי, והן מופיעות בהקשרים שונים. במגילה כבר הופיעה ברכה מסוגה זו (היא הפותחת ב'אילו פינ') מיד לפני ברכות השחר,¹²⁹ ושמה יש לראות בה ברכה החותמת את אמירות הפתיחה של השחרית, כפי שהברכות 'אתה הוא לשעבר' ו'כן יהי רצון' חותמות את תפילת הבוקר.

בעל המגילה מוסיף למעמד החיתום שלו עוד שלושה פסוקים: 'אתה הוא' (תה' קב, כח),¹³⁰ 'ויבטחו בך' (תה' ט, יא) ו'זירא כל העם' (מל"א יח, לט). בשלושתם ישנה הצהרה על מלכותו הנצחית של האל ועל ביטחון האדם בו, ובהמלכה זו נחתם חלק זה של התפילה. מיד לאחר הפסוקים מופיעה, זו הפעם השנייה בשרידי המגילה שבפנינו, הנחיה בערבית יהודית: 'תמת בעון אל[לה]' (=נשלם ברצון האל), ובכך חותם הסופר את תפילת הבוקר.

127 ירושלמי ברכות א, ד (ג ע"ד, מהדורת האקדמיה ללשון העברית עמ' 10 שורות 40–44).

128 וכך גם בכ"י אוקספורד 2 Heb. g.

129 על ברכה זו ועוד בענייני ברכות אל ההודיות, ראו בעמ' 17.

130 הפסוק 'אתה הוא' (תה' קב, כח) משתרשר מברכת 'אתה הוא לשעבר', וכמוהו מופיעים בקטעי גניזה אחרים פסוקים נוספים הפותחים ב'אתה': 'אתה יי לעולם תשב' (איכה ה, יט), 'אתה תקום' (תה' קב, יד), 'אתה קדוש' (תה' כב, ד) ועוד. בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. g. 2 מופיעים הפסוקים מיד אחרי ברכת 'אתה הוא לשעבר', בין שתי ברכות ההודיה.

תפילות התמיד

[קטע 2 שורה 39 – סוף קטע 3]

בראש השורה הבאה באה כותרת לחלק הבא של השחרית: 'תמיד'. הסופר רושם מילה זו ללא אמצעי קישוט והבלטה מיוחדים, אולם יד מאוחרת הוסיפה בדיו כהה סלסול מזוות המפריד בין הכותרת ובין 'יהי כבוד' המועתק אחריה. 'תמיד' הוא כינוי לתפילת השחרית, על פי התפיסה הרואה בתפילות תחליף לקרבנות.¹³¹ בסידורי הגניזה מופיע הכינוי 'תמיד' ככותרת לתפילת השחרית בכל סוגי הסידורים: בבליים, ארץ-ישראליים וקראיים, וכך מכונה התפילה לעתים גם בסידור רס"ג.¹³² הוא נפוץ ביותר לפני העתקת העמידה, ומופיע גם לפני העתקת קריאת שמע וברכותיה וגם בהוראות לשחרית כולה.¹³³ במגילה משמש הכינוי 'תמיד' לתיאור החלק הרשמי של השחרית בלבד,¹³⁴ אולם זה אינו פותח כצפוי בקריאת שמע וברכותיה. הסופר מקדים להם מקראות ארוכים הנחשבים אף הם כחלק מתפילת השחרית הרשמית. הראשון

131 תפיסה זו מוצגת בתלמוד הבבלי (ברכות כו ע"ב) בשם ר' יהושע בן לוי המציע כי 'תפלות כנגד תמידין תקנום', אך היא כבר נרמזת בתוספתא ברכות ג, א (מהדורת ליברמן עמ' 11). אמנם ה'תמיד' הוקרב פעמיים ביום, בשחר ובין הערביים, אך תפילת בין הערביים נקשרה בשמה לקרבן המנחה, והותירה את ה'תמיד' ככינוי בלעדי לתפילת שחרית (לעניין התפתחות המונח 'מנחה' ראו מ' ויינפלד, 'תפילת מנחה – משמעה והתפתחותה', הנ"ל, הליטורגיה היהודית הקדומה, ירושלים תשס"ד, עמ' 142–147).

132 רס"ג בסידורו משתמש דרך כלל בכינויי התפילות על פי זמנן: צלוח אלגדאה (תפילת הבוקר), צלוח אלעשי (תפילת הערב – מנחה) וצלוח אלליל (תפילת הלילה). אולם ניתן למצוא בסידור גם את כינויי התפילות הרגילים, מעריב, מנחה וכו', ואז מכונה השחרית 'תמיד'. ראו למשל עמ' קנ; רסד.

133 במפעל התפילה נרשמו עד כה עשרים וארבעה קטעי גניזה שבהם הכותרת 'תמיד' מופיעה לפני העתקת העמידה, מהם חמישה ארץ-ישראליים (אוקספורד, בודליאנה Heb. g. 2; Heb. e. 96.3; קמברידג', אוסף האוניברסיטה Or. 1080 3.52; קמברידג' T-S H 3.113; T-S NS 152.192). רובם מיועדים למועדים ובדרך כלל הם מביאים את העמידה בלבד: כך בכל הסידורים הארץ-ישראליים שהוזכרו וגם בסידורים בבליים, כמו למשל כ"י קמברידג' T-S NS 160.1; T-S NS 150.236; T-S NS 157.31. בשני קטעים מופיעה הכותרת לפני קריאת שמע וברכותיה (קמברידג' T-S NS 134.100, T-S NS 203.42). בשבעה קטעים נוספים מציין המונח 'תמיד' את תפילת שחרית כולה, ראו למשל כ"י קמברידג' T-S NS 271.15; T-S 8 H 23.2. המונח מופיע גם בחמישה סידורים קראיים, כדוגמת כ"י קמברידג' T-S Misc. 29.5, ושם הוא מציין חטיבת תפילה ספציפית הכוללת את פסוקי הקרבנות היומיים, הנאמרים בבוקר וגם בערב.

134 בקטע בבלי אחד, כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2108.4-5, מועתקת תפילת שחרית בשלמותה החל מברכות השחר, אולם הכותרת 'צלוח אלגדאה והי אלתימיד' [=תפילת הבוקר, והיא התמיד] מופיעה רק אחרי שירת הים, ופותחת את חטיבת קריאת שמע וברכותיה. גם בקטע זה, כמו במגילה, משתקפת התודעה הרואה ב'תמיד' את החלק הרשמי של השחרית בלבד, ללא תפילות הרשות המקדימות אותו.

שבהם הוא לקט הפסוקים הפותח 'יהי כבוד'. כפי שמצא יעקב אמיד,¹³⁵ ישנו הבדל עקבי בין הנוסחים הבבליים של 'יהי כבוד', הכוללים 18–21 פסוקים, ובין הנוסחים הארץ-ישראליים הקצרים יותר, שבהם 5–8 פסוקים. במגילה מובאת הוורסיה הארץ-ישראלית של הלקט, החסרה את השרשור האופייני ללקט הבבלי הארוך יותר, אולם שומרת על אחדות תמטית של שבח ורוממות האל. לדעת אמיד, על אף ההבדלים ביניהם, תפקודם הליטורגי של שני הנוסחים דומה, והם מהווים פתיחה למזמורי תהלים בעלי חשיבות.¹³⁶ אולם מקומו של 'יהי כבוד' במגילה איננו מצדיק טענה זו, משום שאחריו באים מקראות ולא מזמור תהלים. גם בהופעה השנייה של 'יהי כבוד' במגילה, בפתיחת תפילת מנחה (קטע 4, שורות 36–40) אין באחריו מזמור תהלים: שם, אחרי ברכת התורה, מועתק 'יהי כבוד' על שמונת פסוקיו כמו בתפילת השחרית, ולאחריו מספר פסוקים נוספים,¹³⁷ הנחתמים בברכת השיר בנוסח 'יהלוך'. נראה אם כן שבמנהג בעל המגילה התייחד ללקט זה מקום בפתיחת התפילות – בפתיחת השחרית הרשמית כמו גם בפתיחת תפילת מנחה.

גם בקטעי גניזה ארץ-ישראליים אחרים מצוי לקט 'יהי כבוד' בפתיחת תפילת השחרית הרשמית. בקטע קמברידג' T-S 10 H 3.5 המביא את סדרי תפילת ראש חודש¹³⁸ בא התיאור הבא של סדרי תפילת השחרית:

תפילת בוקר יום ראש חודש. יקול [=יאמר] יהי כבוד יי לעולם וג', הודו ליי קראו בשמו וג', רוממו יי אלהינו כול' כמא כתבנא, אלי [=כמו שכתבנו, עד] ואמר כל העם אמן הללויה.

התיאור פותח ב'יהי כבוד' והמקראות שלאחריו כמו במגילה, ועובר להעתקת המזמור המיוחד לראש חודש. בעל הסידור, שכבר העתיק מן הסתם את השחרית לחול במלואה, מדלג לחלוטין על תפילת הבוקר ופותח בתחילת השחרית הרשמית, קצת לפני התוספת המיוחדת לראש חודש. לדעת פליישר גם בכ"י סנקט פטרבורג, אנטונין 993 ישנן עדויות לפתיחת השחרית הרשמית ב'יהי כבוד'.¹³⁹ בקטעים אלה נרמזת חלוקתה של השחרית לשתי חטיבות מובחנות, אולם אין זה ודאי שהגבול ביניהן עובר תמיד לפני

135 לקט הפסוקים 'יהי כבוד' – מבנה ומהות, שאנן יג (תשס"ח), עמ' 109–125.

136 שם, עמ' 118.

137 הפסוקים הם 'ירא בצר להם' (תה' קו, מד-מח), 'יהי חסדך' (תה' לג, כב), 'והיה יי' (זכ' יד, ט), 'כל הנשמה' (תה' קנ, ו). נראה שפסוקים אלו לא נחשבו כחלק מהלקט של 'יהי כבוד' אלא כמקראות נפרדים, וראו גם פליישר, מגילה קדומה (לעיל, הערה 7) עמ' 544–545.

138 פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל, הערה 1), עמ' 193.

139 שם ההנחה ניתנת להתפרש לשני פנים. ראו פליישר, מגילה קדומה (לעיל, הערה 7), עמ' 544; אסף (לעיל, הערה 103). לדעת פליישר החלה השחרית הרשמית בגבול בין ברכות השחר לפסוקי דזמרה, אך עיון מחודש מגלה כי גם בכתב יד זה מועתקת חטיבת המזמורים לפני 'יהי כבוד' ושאר המקראות שבפתיחת השחרית הרשמית.

'יהי כבוד'. יש מקום להניח שלא הייתה אחידות בעניין זה ושבחלק מהקהילות החשיבו את כל החלק הארוך שמכאן ועד קריאת שמע וברכותיה כחלק מתפילת הבוקר ולא מה'תמיד'.

קטעים 2 ו-3 נקראו זה מזה, באלכסון, לכל אורך יחידת התפילה הבאה, הפותחת 'הודו ליי קראו בשמו' (דה"א טז, ח-לו). זוהי תפילה מקראית, שעל פי המסופר בדברי הימים נאמרה על ידי הלויים בעת השבת הארון לירושלים על ידי דוד המלך. תפילה ציבורית מקראית זו נספחה אל הסיפור הארץ-ישראלי, העושה שימוש תכוף במקראות ליטורגיים מרכזיים כמו תפילת דויד ('ויברך דויד', דה"א כט, י-יג) ותפילת שלמה ('יהי יי אלהינו עמנו', מל"א ח, נז-ס). כמו התפילות הללו גם פסקת 'הודו' מצויה בסביבה ליטורגית שמחוץ לחטיבות המוגדרות של ברכות השחר והמזמורים, וכאן היא מצטרפת למקראות הפתיחה של החלק השני של השחרית.

יחידת התפילה האחרונה המובאת במגילה היא לקט פסוקים ארוך מאוד הנקטע לפני שהוא מגיע אל סופו. הוא פותח בחמשת הפסוקים האחרונים של מזמור תהלים צט, ה-ט ('רוממו יי אלהינו') ולאחריהם מועתקים בגיליון שהגיע לידינו עוד עשרים ואחד פסוקים. מעטים קטעי הגניזה המכילים את הלקט בשלמותו, ובאלו המלאים הרכבו נע בין שלושים ואחד לארבעים ושניים פסוקים. בסידורי ימינו מצוי לקט פסוקים זה, בשינויים קלים כמנהגם של לקטי פסוקים, בצמוד ל'הודו' בפתחת פסוקי דזמרא.¹⁴⁰ אולם בסידורי הגניזה הוא נדיר, והוא נעדר גם מסידוריהם של רב סעדיה גאון ור' שלמה בר' נתן. המבנה הזה, של 'יהי כבוד', 'הודו ליי קראו בשמו' ו'רוממו יי אלהינו' מצוי גם בכ"י קמברידג', אוסף האוניברסיטה Add. 3160.3, Add. 3356, ואוקספורד, בודליאנה 2, Heb. g. ונראה שהיה למקראות אלה מקום של קבע בתחילת השחרית הרשמית לימי החול. 'יהי כבוד' ו'הודו' מתועדים גם בסידורי השבת והחג במיקום דומה, לפני המזמור המיוחד למועד או לשבת,¹⁴¹ אך לקט הפסוקים 'רוממו' טרם תועד בסידורים לשבתות ומועדים. נראה שבתפילות השבתות והמועדים החליף מזמור היום המיוחד את לקט הפסוקים 'רוממו', שנאמר בימות החול בלבד.

140 בסידורים כמנהג אשכנז נאמרים 'הודו' ו'רוממו' תמיד אחרי 'ברוך שאמר'. בסידורי הספרדים ועדות המזרח הם נאמרים בחול לפני 'ברוך שאמר', ובשבת ובחגים הם פותחים את קבוצת המזמורים המיוחדת המיתוספת לפני 'ברוך שאמר'.

141 עדויות לכך פרסם פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל, הערה 1), עמ' 194-196. בימי חול מצוינים, כמו פורים או ראש חודש, אמרו כנראה גם את לקט 'רוממו' וגם את מזמור היום. כך הוא בכ"י קמברידג' T-S 10 H 3.5 המיועד לשחרית לראש חודש. העד היחידי שהתגלה עד כה ביחס לפורים, כ"י קמברידג' T-S H 12.11, מושפע מנוסח בבל ומביא בתפילת שחרית לפורים, אחרי תפילת שיר בת חמישה עשר מזמורים, חטיבה בבלי של פסוקי דזמרא שבה ששת פרקי התהלים קמ-קנ עטופים ב'ברוך אמר' ו'יהי כבוד' לפנייהם, ו'ויברך דויד' ו'הודו' לאחריהם. ראו פליישר, שם, עמ' 226.

כאן נקטעת העתקת המגילה. בבואנו לשער מה כללה המגילה אחרי 'רוממו', עלינו להסתמך על שני כתבי היד הארץ־ישראליים הארוכים קמברידג', אוסף האוניברסיטה Add. 3356 ואוקספורד, בודליאנה Heb. g. 2, הדומים יחסית במבנה התפילה המוצע בהם. בשני כתבי היד הללו אחרי סוף הלקט 'רוממו' יי אלהינו' מובא מזמור תהלים קנ, ואחריו ברכת השיר בנוסח 'נהללך עזרנו'. החזרה על המזמור האחרון של תהלים, שנאמר כבר בחטיבת המזמורים, וצמידותו לברכת השיר יוצרים דמיון בין חטיבת המקראות הנוכחית לחטיבת המזמורים הנחתמת באופן דומה. אחרי ברכת השיר מביא כ"י קמברידג' Add. 3356 עוד שתי תוספות אחרונות לפני פתיחת ברכת קריאת שמע: הראשונה היא פסוקי קרבן התמיד (במד' כח, א-ח), והשנייה היא שירת הים. בקטע אוקספורד, שבברכות השחר שלו ניכרת השפעה בבליית, נאמרו פסוקי הקרבנות בברכות השחר והעתקה עוברת מברכת השיר היישר אל שירת הים. רק אז מתחילה חטיבת קריאת שמע וברכותיה, המהווה יחד עם העמידה את לבה של השחרית הרשמית.

סיכום

קיבוצם של קרעי המגילה יחדיו מספק לנו עדות חשובה על מבנה התפילה הארץ־ישראלית בתחילת השחרית ועל הברכות, המקראות והתחינות המרכיבים אותו. עושר המנהגים המתגלה בקטעי הסידורים הארץ־ישראליים אינו חדל להפתיע, וכל עדות חשובה להבחנה בין החלקים הקבועים לבין היסודות הגמישים והמתחלפים. השוואת המגילה לקטעי הסידורים הידועים מאפשרת אפוא לאשש את עדותם בנקודות מסוימות, ולספק הצצה למגוון המנהגים במקומות בהם היא מתייחדת מהם.

אחד החידושים המרכזיים העולים מכתב יד נדיר זה הוא החלוקה המשתקפת בו בין החלק הרשמי של השחרית לבין תפילת הבוקר. ההפרדה בין שני החלקים בכותרת 'תמיד' היא עדות מובהקת לתודעת המעתיק שאכן מדובר בשתי יחידות נבדלות, והיא מעניקה הקשר ומשמעות ליסודות הליטורגיים המתאימים באופיים לשמש כחתימה שבסוף תפילת הבוקר. למזלנו שרד גם סופה של תפילת השחרית וניתן להשוות את אמירות החתימה בסופי שני החלקים ולעמוד על הדמיון ביניהם.

מעבר לעצם ההפרדה בין שני חלקי התפילה, גם קו הגבול ביניהם, לפני 'יהי כבוד', הוא גילוי מפתיע. למרות שישנם רמזים שסידורים ארץ־ישראליים נוספים ראו ב'יהי כבוד' את תחילת השחרית הרשמית, העדות שמציגה המגילה היא יחידה במינה. עדות זו מנוגדת לעולה מסידורים ארץ־ישראליים אחרים, שבהם אין סימני הפרדה כלשהם לפני 'יהי כבוד', וייתכן שהם מרמזים לתפיסת המקראות והברכות שבין 'יהי כבוד' לשירת הים כחלק מתפילת הבוקר, בעוד השחרית הרשמית החלה רק עם פתיחת חטיבת

קריאת שמע וברכותיה. נדידתה של נקודת הפתיחה של השחרית הרשמית עשויה לנבוע ממעמדן המיוחד של הפסקאות שבין 'יהי כבוד' לשירת הים בתפילות השבת והחג. במועדים אלה נוספו בלבה של חטיבה זו מזמור היום ופסוקי עשרת הדיברות, והיא נאמרה בחגיגות יתרה. הטקסיות המאפיינת חטיבה זו בשבתות ובחגים אולי הפכה אותה בעיני חלק מהמתפללים לבעלת מעמד שווה לשחרית הרשמית, אף על פי שמלכתחילה אולי הייתה שייכת לתפילת הבוקר. כך קיבלה חטיבת תפילות זו מעמד ביניים בין שני חלקי התפילה, וניתן למצוא אותה כחלק מתפילת הבוקר בסידורים מסוימים ובפתיחת השחרית הרשמית באחרים. השערה זו עדיין טעונה בדיקה על פי קטעי גניזה נוספים שאני מקווה להמשיך ולחקור בעתיד.

נספח

כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10655.5
מעטו של סופר המגילה

צד א:

וגו' שבעינו בבוקר חסדיך וגו' זה היום
 עשה יי וגו' למען אספרה כל תהילתך
 וגו' לישועתך קייתי יי כל עצמותיי
 תאמרנה יי וגו' בר' א' יי אלה' מ' הע' חי
 עולמים אדון עולמים מלך עולמים 5
 אדיר מלכות כל עולמים. מחיה המתים
 האל הנאמן ובעל הפקדון המחזיר נשמה
 לגוייה ויאמרו כל אשר רוח ונשמה
 באפו יי אלהי ישראל מלך ומלכותו בכל
 משלה הוא ימלוך עלינו לעולם ועד. כי 10
 המלכות שלך היא עד עולמי עד תמלוך
 בכבוד. יהי שם יי מבורך וגו' ממזרח שמש
 ועד מבואו וגו' רם על כל גוים יי וגו' מי
 כיי אלהינו וגו' המשפילי לראות וגו' מקימי
 מעפר דל וגו' להושיבי עם נדיבים וגו' מושיבי 15

צד ב:

עקירת הבית וגו' יי מלך יי מלך יי
 ימלך לעולם ועד. יי שפתי תפתח
 וגו' אתה הוא יי לבדך ואתה עשית
 את השמים אלא (=עד) ושמתה שמו
 אברהם ויברך דוד את יי לעיני 5
 כל הקהל אלא (=עד) ועתה אלהינו מודים
 אנחנו לך ומהללים לשם תפארתך.
 אלו פינו מלא שירה כים ולשונינו כהמון
 גליו אלא (=עד) ברוך א' יי אל ההודיות # בר' א'
 יי אל' מ' ה' המתיר כבלי ישינה המשמרני 10
 כאישון בת עיין הפותיח שערי מזרח

המעלה עמוד השחר המאיר לכל
העולם כולו בכבודו המעביר שינה
מעניי ותנומה מעפעפי הצילני ייי

קמברידג' T-S H 10.310 [קטע 2], באדיבות ספריית אוניברסיטת קמברידג'